

I fäders spår?

Längdskidåkningens landskap som kulturarv

Daniel Svensson

Finns det särskilda landskap för längdskidåkning som kan ses som nationella och/eller lokala kulturarv? Vad består de här landskapen i så fall av och hur framställs de i marknadsföring och turism i dag? Vilka idéer om landskap ligger till grund för marknadsföringen? Jag kommer att diskutera skidåkningens landskap från ett minnes- och kulturarvsperspektiv och utgå från tre olika exempel: Vålådalen, Hindås och Vasaloppsspåren. Det material jag studerar är ett antal hemsidor kopplade till respektive plats. När det gäller Vålådalen fokuserar jag på Vålådalens Turiststation. Vasaloppsspåren analyseras genom beskrivningar på 0 officiella hemsida. I fallet Hindås handlar det om ett antal mindre aktörer på orten. De tre exemplen förenas av en lång tradition inom längdskidåkning, och är alla exempel på hur historia och landskap kopplas samman för att marknadsföra skidåkning i området och för att locka skidturister. Genom att studera den bild som ges av respektive plats, vill jag väcka ett antal frågor om hur skidåkning och skidspår konstrueras som kulturarv och hur detta används i turistnäringen. Utöver hemsidorna har jag ytterligare källor i form av intervjuer, platsbesök och litteratur. För att förtydliga hur historia och kulturarv används har jag valt att jämföra Hindås, Vålådalen och Vasaloppsspåren med en fjärde plats, Landvetter, där längdskidåkning inte har samma historiska förankring. I fallet Landvetter behandlar jag främst information från den lokala skidklubbens, OK Landehof, hemsida.

En översiktlig geografisk orientering kan

vara på sin plats. Vålådalen ligger i de jämtländska fjällerna, drygt fyra mil från Åre. I fjälldalen finns en turiststation med rik idrottshistoria. Vasaloppsspåren återfinns i Dalarna, i området mellan Sälen och Mora. Här finns en etablerad skidtradition och mängder av landslagsåkare (Sixten Jernberg, Janne Stefansson, Rolf Rämgård med flera) är uppvuxna här och har tävlat för föreningar från bygden längs Vasaloppsspåren. Det finns ett museum knutet till loppet. Vasaloppsmuseet ligger i Mora och har en permanent utställning med bilder, föremål och arkivmaterial. Den lilla orten Hindås ligger 28 km öster om Göteborg, i ett högt beläget och kuperat skogslandskap. Bygden har en historia starkt färgad av idrott, inte minst skidor. Grannorten Landvetter, 15 km öster om Göteborg, har inte samma skidtradition men i övrigt liknande förutsättningar som Hindås. Landvetter har numera ett av Göteborgsregionens främsta konstsnöspår.

Jag kommer att argumentera för att idéerna om skidlandskapet förenar Hindås, Vasaloppsspåren och Vålådalen, även om ansträngningarna och framgångarna i byggandet av kulturarvet varierar. Jag vill visa exempel på hur idrottens och rörelsens landskap formeras som kulturarv och används i turismen. Dessa landskap har hittills inte rönt samma intresse som exempelvis industrilandskap, fornminnen och annat. Detta kan nu vara på väg att förändras. Artikeln kan ses som en del i forskningen kring att synliggöra landskap som tidigare har varit exkluderade från gängse kulturarvsförståelse. Kulturarvet

har breddats under senare år, då exempelvis hembygdslandskap, industrilandskap, forskningslandskap och urbana landskap lyfts fram (Svensson och Saltzman 1997, Sörlin 2003). Frågan är vad forskningen kring tidigare osynliggjorda landskap resulterar i? Vad blir konsekvensen av att ständigt nya landskap artikuleras och lyfts upp på kulturarvsagendan? Jag återkommer till dessa frågor i en avslutande diskussion.

Historisk bakgrund – landskapet, turismen och den fysiska ansträngningen

Landskapsupplevelsen och den fysiska ansträngningen (här i form av skidåkning) är nära sammankopplade. Detta är ett idéhistoriskt arv med kopplingar till antikens Grekland, och till renässansidealet om en sund själ i en sund kropp. Även i Sverige har landskapet varit intimt förknippat med den fysiska aktiviteten. Vid sekelskiftet 1900 hade vandringsringen blivit en viktig del i den borgerliga ungdomens fostran, eftersom den ansågs ge hälsa, disciplin och fosterlandskärlek. Dessa dygder passade naturligtvis bra i en tid då nationsbygget, försvaret och fritiden var viktiga frågor (Svensson 2010:31–32). Att den fysiska aspekten av turismen skulle behålla sin betydelse visar inte minst Dag Hammarskjöld, en av de mest uppskattade landskapskildrarna i modern tid, som menade att fjällen borde upplevas medelst fotvandring för bästa utbyte. Med Hammarskjölds (1962:42) ord: ”Helt upplever vi fjällen – liksom naturen överhuvud – blott under egen möda.”

Fokus i Hammarskjölds citat ligger inte på underhållning och bekvämlighet, utan på en mer klassisk naturupplevelse. Detta är i linje med det svenska friluftsliv som etablerades under 1800-talets slut och 1900-talets början. Där var den fysiska aktiviteten ett viktigt inslag och där blev friluftslivet synonymt med hälsa och moralisk fostran. Redan i friluftslivets inledningsskede fanns starka kopplingar mellan naturupplevelsen, nationell identitet

och hälsa (Eskilsson 2000:78–79). Snö, natur, skidor, skog och fysisk uthållighet verkar vara nyckelingredienser. De här idéerna är inte nya. Tvärtom har betydelsen av kroppslig ansträngning betonats i många av de kanoniserade nordiska landskapsskildringarna. Det är den fysiska aktiviteten som försätter människan i ett tillstånd av samhörighet med landskapet (Svensson 2010:31–32, Solnit 2002). Människan ska här förstås som en maskulin varelse, för såväl skidåkning som fysiska kraftprov i naturen har sedan länge varit maskulint kodade. Skidåkning har i Sverige varit starkt kopplad till manlighet, svenskhet, dygd och hjältemod (Sörlin 1995:150). Det är högst osannolikt att ett arrangemang som Vasaloppet hade startat på 1920-talet om syftet var att fira en heroisk skidtur gjord av någon drottning. Däremot har naturen ofta framställts som kvinnlig i västerländsk idéhistoria. Kvinnligheten har associerats med naturlighet och passivitet, medan manligheten förknippats med kultur och aktivitet (Olwig 2002). Att ta sig an naturen med kulturell förståelse och fysisk aktivitet, som tanken var i friluftslivet, kan därmed ses som en dubbel seger.

Kroppslig ansträngning är en viktig del i nordiskt friluftsliv och har betonats av flera av de viktigaste friluftsföreningarna i Sverige (Sandell och Sörlin 2000). Svenska och norska turistföreningar fokuserade på användandet av naturen och historiseringen av territoriet (Kayser Nielsen 2007:146). Inom STF fanns till exempel en vilja att utveckla turismen, men det skulle vara en kvalitativ turism, inte en obildad sådan (Erlandson-Hammargren 2006:31–32). Viss civilisationskritik och kritik mot alltför bekväm turism förekom, bland annat hos Dag Hammarskjöld (1962). Iskapandet av det nordiska landskapet är kroppslig närvaro och aktivitet ett centralt drag. Det är ett landskap som måste förstås genom fysisk ansträngning (Kayser Nielsen 1997:87–89).

Även inom konsten går det att lyfta fram landskapsförståelsen. Det är typiskt inom svenskt landskapsmåleri och andra landskapsbeskrivningar under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet att fokusera antingen på det pittoreska, scenerierna och utsikterna eller på de exploateringsbara naturresurserna. Sällan bägge samtidigt (Erlandson-Hammargren 2006:63–64).

Den bild av modern turism som antyds på Vålådalens och Vasaloppets hemsidor är i linje med en historisk ambivalens, som har kännetecknat den västerländska, bildade borgerlighetens syn på turism i de svenska fjällen och i andra alpina områden runt om i världen under stora delar av 1800- och 1900-talen. Författare, konstnärer och andra har ofta sökt den mest genuina, minst turistanpassade upplevelsen. Men eftersom de samtidigt marknadsförde just denna genuina upplevelse i sina texter, dikter, bilder och liknande, blev de inte sällan en del av det massturistiska hotet med dess tillrättalagda, överbefolkade och smaklösa landskap, som de själva varnade för (Shama 1996:501–502). Dag Hammarskjöld (1962:43), Wilhelm Peterson-Berger och andra framstående svenska landskapskildrare har betonat betydelsen av en kvalitativ turism, baserad på fysisk aktivitet, för att uppleva landskapet på ett korrekt vis. Peterson-Bergers (2003:93) ord angående turism i fjällen illustrerar detta på ett närmast övertydligt sätt. Han skriver bland annat om jämtländska Bydalen, där flera hotell vuxit fram, att här borde en person ta över som ”bättre än publiken själv vet vad publiken vill ha”. Vem som helst kan alltså inte utforma ett kulturarv enligt Peterson-Berger – det krävs bildning och smak. Därför passar skidspår bra, eftersom skidåkaren och skidåkningen förkroppsligar många av de ideal som är klassiska i den nordiska självbilden – tystnad, styrka, frihet, uthållighet – en självbild som i mångt och mycket utgick från naturen (Tordsson 2000:50–53). Alla svenska elitskidåkare har

inte varit skogshuggare från Västerbotten, Jämtland eller Dalarna. Men de som levt upp till myten, däribland Sixten Jernberg, Rolf Rämgård och Assar Rönnlund, har lyfts fram och fått hjältestatus.

Naturorienterad turism har varit av stor betydelse i de nordiska länderna, delvis på grund av att tillgången på glesbefolkad natur varit god (Sörlin 1999:105). Det kan kopplas till ett intressant drag i Nordens historia, som är av intresse här. I germansk och nordisk rättstradition har brukandet varit centralt – rätten till mark, natur och landskap har varit knuten till aktivitet (Tordsson 2000:52). Idrottens kulturarv kan ses i ljuset av denna tradition – genom aktivitet hävdas rätten till landskapet. Men enbart aktivitet räcker inte – landskap måste artikuleras, för att använda Sverker Sörlins begrepp. Det är först då de tydligt kan skiljas från varandra och bli etablerade som platser där människor känner tillhörighet (Sörlin 1999:108–109).

En intressant aspekt av de skidlandskap jag ska studera är att de går tvärs över de etablerade estetiska kategorierna för landskap: det sköna, det sublimes och det pittoreska (Johannisson 1984, LykkeSyse 2000). Dock med viss tonvikt på det pittoreska och ibland det sublimes, medan naturresurserna oftast hålls i bakgrunden.

Tidigare forskning

Idrottsliga och landskapsmässiga kulturarv bör ses som ett slags folkliga lämningar som först på senare år intresserat de etablerade kulturarvsförvaltarna inom Riksantikvarieämbetet (Karlsson 2008:83–84). Det finns studier kring hur joggingens landskap (motions- och elljusspår) byggde på idéer från fysiologer. Dessa landskap har av Mattias Qviström (2013) kallats för portabla landskap, och de kännetecknas av reproducerbarhet. Här ska jag undersöka det idrottsliga landskapet utifrån värden som inte är lika enkla att reproducera som motionsspåren i sig, nämligen autentici-

tet, minne och kulturarv. Forskning om hur regioner och kommuner arbetar med att kommersialisera sina kulturarv (Strömberg 2007) har bland annat visat att dagens turism inte bara involverar den turistiska blicken, utan hela turistens kropp blir delaktig i att ta in upplevelsen (Ek och Hultman 2007:35). Detta gäller i synnerhet skidlandskapen. Även processer kring hur landskapsförståelse kan etableras har utforskats, exempelvis vad gäller samiska landskap (Mulk och Bayliss-Smith 2006). Internationellt finns det ett antal studier kring idrott och geografi, som mestadels fokuserar på städer och arenor snarare än de landskap som diskuteras här (Bale 2003, Bairner 2009).

Den här artikeln skiljer sig från tidigare forskning genom att titta på landskap som har färgats av idrott, mer specifikt på längdskidåkningens landskap. Jag menar att studier av idrottens minneslandskap och hur de konstrueras är av största vikt, inte minst i ljuset av den allt tydligare trenden kring motionerande och deltagande i stora och små motionsevenemang. I kampen om motionsturisterna är landskapet som kulturarv centralt. Därför bör vi undersöka hur det skapas och används.

Viktiga begrepp

Ett antal begrepp som förekommer i texten kan behöva en förklaring. Landskap är ett begrepp som inrymmer en kulturell aspekt. Nationalencyklopedin (Hägerstrand och Sporrang 2010) beskriver landskap på följande sätt:

Man kan säga att landskapet består av vissa grundelement som sammansätts till en geografisk helhet genom olika ständigt pågående fysiska, biologiska och kulturella processer.

Denna definition av landskap utgör grunden för min användning av begreppet. Betydelsen har använts av många forskare, ett exempel är idéhistorikern Jakob Christensson (2002:5), som beskrivit landskapet som ”något av betraktaren besjälade, ett mentalt rum”.

Vad gäller kulturarv och historia, ser jag båda begreppen som exempel på historiska skeenden formerade som narrativ. Graden av narrativ är enligt mig högre i kulturarvet än i historieskrivningen. Det finns dessutom en kritisk ansats i historia, medan kulturarvet snarare syftar till bevarande. Därmed inte sagt att kulturarv skulle sakna kritisk potential.

Medeltida autenticitet handlade mycket om funktion, men dagens autentiska upplevelse har mer att göra med hur och varför något bevaras som kulturarv, vem som betalar och hur det marknadsförs (Lowenthal 2008). Jag menar att autenticitet består av två led – hur och varför något bevaras samt de upplevda eller faktiska likheterna med tidigare utövare av samma aktivitet på den aktuella platsen. Det blir autentiskt att åka skidor i Vålådalen, på spår som man kör upp själv under tidig morgon, därför att svenska skidhjältar gjorde så under 1950- och 60-talen. Det blir inte autentiskt att åka skidor i en skid tunnel, för det finns ingen historisk koppling vare sig i tillvägagångssätt eller till plats.

Med minne menar jag det kollektiva minnet på en plats, vare sig det är ett land, en stad eller en liten by. Minne behöver inte etableras i medvetandet på samma sätt som historia och kulturarv, det finns där ändå.

Vasaloppsspåren

Vasaloppet, detta nio mil långa kraftprov på skidor, har sedan starten 1922 utvecklats från ett småskaligt långlopp till ett stort evenemang, som direktsänds i nationell tv och som årligen lockar tiotusentals skidåkare av varierande kvalitet, från världselit till motionärer. Vasaloppet är kanske det mest uppenbara och framgångsrika försöket att etablera längdskidåkning som en form av nationellt kulturarv, genom sitt storskaliga återskapande av en historisk händelse som blivit en viktig del av Sveriges historia. Det handlar om Gustav Vasas flykt genom Dalarna vintern 1520–1521. Gustav Vasa försökte på skidor

Segraren 1940, Arthur Häggblad (nr 37), IFK Umeå, passerar vid kontroll i Mångsbodarna. Foto: Vasaloppets bildarkiv.

(enligt etablerad historieskrivning) undkomma trupper lojala mot den danske kungen Kristian II. Dalkarlarna var först skeptiska och Gustav flydde Mora och satte kurs mot Norge, men hanns upp i trakterna kring Sälen av dalkarlarna som nu hade ändrat sig och ville stödja upproret mot den danske kungen. Vasaloppets sträckning är alltså Gustav Vasas och dalkarlarnas historiskt omdebatterade skidväg, fast omvänd, från Sälen till Mora (Vasaloppet 2012).

Nationell historia och landskap utgör en central del av Vasaloppet. Själva idén med loppet är baserad på en faktisk historisk händelse, även om det råder delade meningar om huruvida Gustav Vasa åkte skidor och i så fall var och när. På Vasaloppets hemsida presenteras historien om Gustav Vasas skidflykt som ett etablerat historiskt faktum. Detta är naturligtvis ingen överraskning, eftersom den versionen utgör den historiska grunden för Vasaloppet så som det ser ut i dag. Men det finns flera historiker som ger en annan bild av vad som hände. Några, däribland Dick Har-

risson (SvD 2011), menar att Gustav Vasa inte använde skidor alls.

Det känns symptomatiskt att Vasaloppets hemsida inte tar upp några alternativa tolkningar. På gott och ont har Vasaloppet byggt sin verksamhet på den här versionen av historien. Och den verkar onekligen tilltala en stor publik. Rekordåret 2012 var 63 142 skidåkare anmälda till de olika loppet under Vasaloppveckan (My Newsdesk 2012). Faktaunderlaget och autenticiteten i den historiska analysen tycks inte vara det viktigaste för besökarna, vilket tidigare forskning har indikerat.

Återskapandet av Gustav Vasas dalafärd på skidor bygger på en möjlig tolkning av en historisk händelse. En förklaring till att detta går hem kan vara att majoriteten av dem som deltar i första hand är på jakt efter motion, fysisk ansträngning, delaktighet i den enorma tillställningen och tjusningen i den personliga utmaningen. Vad gäller autenticitet och historia är Vasaloppets egen historia och tradition viktigare för många än vad den historiska grunden för loppet är. Här kommer vi in på en

intressant aspekt i skapandet av kulturarv och etablerandet av vissa landskap som särskilt viktiga för en sport, ett folk eller ett land. David Lowenthal (2011:36) menar att sanningen inte alltid är vad folk vill ha. När det gäller minnesindustrin är en föreställd sanning lika funktionell som en faktisk sanning. Turistnäringen har en tendens att förstärka etablerade uppfattningar om vad som är typiskt för en plats, oavsett om det är autentiskt eller inte (Bairner 2009:230). På Vasaloppets hemsida verkar man ha nöjt sig med denna föreställda sanning, med gott publikmässigt resultat. Och jag ser inga akuta problem med ett sådant tillvägagångssätt, så länge det är tydligt att det handlar om ett slags identitetsbyggande marknadsföring, eller storytelling som det brukar heta inom turistbranschen (t.ex. Mossberg och Johansen 2006). Problemet uppstår när storytelling uppfattas som historiska fakta,

snarare än minne och kulturarv. Vasaloppet bör nog snarare betraktas som historiebruk i Peter Aronssons (2004:114–115) mening. Utvandrarbygden i Småland och Medeltidsveckan i Visby är exempel på hur historiskt stoff använts på liknande sätt för att skapa lokal identitet och turistintäkter i samtiden. Processen i sig är alltså inte unik, tvärtom. Det som är intressant i det här fallet är hur man fokuserar på idrott i historiebruket. Idrottens landskap är, med några få undantag, underutvecklade som kulturarv.

En arena av ett annat slag?

Det skidlandskap som presenteras på Vasaloppets hemsida är ett på många sätt typiskt mellanskandinaviskt glesbygdslandskap. Vidsträckt skogar, kalla och snötäckta, med små röda stugor och gårdar insprängda bland träden. Fäbodvallar och små åkrar här och där

Segraren 1960, Sixten Jernberg, Lima IF, före kontrollen i Oxberg. Foto: Vasaloppets bildarkiv.

gör idyllen komplett. Men detta landskap är inte vildmark, hur mycket det än motsvarar våra förväntningar på skandinavisk glesbygd. Landskapet är påverkat av människor under lång tid. Det är ett landskap där skogsindustrin, för att bara ta ett exempel, har varit viktig i århundraden. Idén om vildmarken är problematisk på många sätt (Lowenthal 2008). Men inte på Vasaloppets hemsida. I stället kan man läsa följande om VasaloppsArenan, det vill säga spåren från Berga by nedanför Sälen och hela vägen till Mora (Vasaloppet 2012):

Den ligger här och väntar på dig. En arena skapad av naturen själv, tillgänglig och vacker, inramad av små fåbodbyar och glesvuxna tallskogar [...]. VasaloppsArenan är fjärran från vildsinta fotbollshuliganer, vip-lounger och blinkande neontavlor med senaste matchresultaten. Det här är en arena av ett annat slag. Den har med åren blivit en viktig del av folksjälen.

Den här eleganta beskrivningen av Vasalopps-spåren är full av intressanta och okommenterade idéer om landskapet. Andemeningen i citatet är avsaknaden av förändring. Jag tänker då särskilt på den omfattande förändring av miljöer och ekosystem som pågår. VasaloppsArenan tycks stå utanför detta. Det är inte oväntat att en hemsida som ägnar sig åt marknadsföring av ett större turistevenemang inte tar upp problemen med mänskliga förändringar i landskapet. Men det är märkligt att människan lyser så med sin frånvaro i texten. Man antyder att skidspåren och omgivningarna är skapade av naturen. I sporter som är tydligt kopplade till nationen, som golf i Skottland eller baseboll i USA, är liknande beskrivningar vanliga. Idrottslandskapet (i form av en bana eller arena) knyts till ett lantligt eller till och med förhistoriskt landskap, människan placeras i bakgrunden eller skrivs helt ut ur landskapets narrativ (Bairner 2009:233–234). När det gäller Vasaloppets hemsida och formuleringen om att naturen skapat VasaloppsArenan är det i någon mån sant. Skogarna, myrarna och kullarna fanns

där långt innan Gustav Vasa. Men vem byggde fåbodbyarna? Vem röjde marken för skidspåren? Vem körde ut konstsnön under åren med milda vintrar och snöbrist? Det mänskliga avtrycket i landskapet kring Vasaloppet är inte av industriell skala eller stil, men det är ändå högst påtagligt. Med den här sortens beskrivning, där människan saknas i landskapsbilden, idylliserar Vasaloppets hemsida landskapet med små fåbodbyar och liknande.

Beskrivningen ger eko av den tidsanda som rådde då Vasaloppet startades på 1920-talet. Såväl samtida som tidigare och senare landskapsskildrare har betonat enkelhet och avståndstagande från stadslivets glamour. Vasaloppets hemsida ger besökaren en liknande bild – här kan allt inte fås för pengar, utan det krävs fysisk ansträngning. Även inom de tidigare nämnda romantiska och transcendentala strömningarna tonades ekonomins betydelse ner. Detta låg i linje med civilisationströttheten och flykten från städernas lyx och flärd, som gjorde sig påmind i början av 1900-talet. Romantisering av hembygdslandskap, liknande de som återfinns kring VasaloppsArenan, blev vanligare. Urbaniseringen och den accelererande industrialiseringen banade väg för en sådan hembygdsromantik (Erlandson-Hammargren 2006:247). Tanken att inte bara i vildmarken utan även på landsbygden hitta andra, högre värden är ett viktigt inslag i landskapets moderna idéhistoria. På Vasaloppets hemsida återfinns denna idé tydligt och klart, särskilt i den under hösten 2013 uppdaterade hemsidestexten. Nu inkluderas ortsborna och den historiska etableringen av stigar och vägar i landskapet. Man nämner även adrenalinpumpande tävlingar, men kontrasterar dessa med vardagen i arenan: ensamhet, glittrande sjöar och träning (Vasaloppet 2013). Men nu ryms alltså mänsklig aktivitet i beskrivningarna, vilket förstärker det hembygdsromantiska draget, på bekostnad av vildmarksromantiken.

En annan intressant detalj i texten på Vasaloppets hemsida är den antropocentriska idén om naturen. Arenan sägs vänta på oss, skidåkarna. Naturen tillskrivs alltså passivitet medan det är människan som är aktiv. Det är en klassisk dikotomi, ofta använd i diskursen om landskapet. Antropocentriska idéer är vanliga i landskapsskildringar av Carl von Linné och många andra. Idén om en skapelsekedja, en ”great chain of being”, med människan i hierarkins topp (lydande endast under Gud) utgör grunden i det här tänkandet (Erlandson-Hammargren 2006:85–86). Med den här ideologin har landskapet ett värde för oss, men inte i sig självt. Det är en antropocentrisk utgångspunkt och den har legat till grund för bildandet av naturreservat, nationalparker och andra bevarandeåtgärder. Vasaloppets hemsida ligger betydligt närmare naturskyddsargument av den här antropocentriska karaktären än idéer om naturens egenvärde som har lyfts fram av bland andra Arne Naess (1989).

Beskrivningen av VasaloppsArenan passar även väl in i de klassiska dikotomierna mellan natur och kultur, vilt och tämjt, stad och landsbygd, bland andra. Fokus ligger på att särskilja Vasaloppet från den moderna idrottsupplevelsen och i stället relatera till en klassisk naturupplevelse. I samma anda står det på hemsidan (Vasaloppet 2013) att ”spåret passerar alla välkända kontroller, genom tillsynes oändliga myrar och igenom landskap som man inte trodde existerade”. Här framträder ett landskap med oändliga vidder och av sådan skönhet att det är omöjligt att föreställa sig, det måste upplevas. I centrum står naturupplevelsen. Men denna naturupplevelse blir till genom fysisk aktivitet. Det är den fysiska aktiviteten skidåkning, tillsammans med landskapets estetiska kvaliteter, som definierar upplevelsen av Vasaloppet. Det är tydligt, om än inte utskrivet, att skidåkningens landskap ser ut ungefär som det gör i Vasaloppspåren. En skidkun-

nel (som den i värmländska Torsby) skulle enligt den här tolkningen beröva skidåkaren den oersättliga naturupplevelsen och försätta åkaren i en onaturlig miljö. En sådan skidtnunnel skulle då, med den retorik som används på Vasaloppets hemsida, ha mer gemensamt med de förhatliga blinkande neonskyltarna än med Gustav Vasa. Detta återspeglas också på Torsby Ski Tunnels hemsida (2013), där det inte står någonting om landskap, utan där fokus är på tekniken som möjliggör tunneln, samt de unika möjligheterna till träning. Kontrasten mellan Vasaloppets landskapsberoende upplevelse och skidtunnelns betydligt lösare koppling till den omgivande miljön är slående och innebär ett brott med tidigare träning inom skidsporten som länge var starkt kopplad till landskapet. Detta visas inte minst i intervjuer med åkare som var aktiva under 1950- och 60-talen. Oxbergssonen Sune Larsson (2013), Vasaloppsvinnare 1959, menar att intervallträningen styrdes av tillgången på backar – intervallerna blev så långa som backarna var. Landskapet styrde i viss mån träningen. Med skidtnunnlar och konstsnö bryts delvis landskapsberoendet.

Att begreppen folksjäl och nationalsjäl förekommer som en slags motivering till Vasaloppets popularitet visar att nationalistiska aspekter är högst relevanta i byggandet av VasaloppsArenan som kulturarv. Den svenska folksjälen, som den beskrivs av Vasaloppet, är uppenbarligen mer knuten till skogen och bondelandskapet än till kommersen i modern sport. Och även om den här folksjälen i sin nutida framtoning är androgyn, har den en lång historia av att vara manligt kodad. Skidåkning har sedan länge varit en viktig aspekt av nationella identiteter i Norden, så Vasaloppet placerar sig i en rik tradition när man binder samman längdskidåkning och folksjäl (Sörlin 2010, Yttergren 2006). Tidigare forskning har pekat på Vasaloppet som den kanske främsta materialiseringen av kroppslig, uthållig och naturnära svenskhet. Genom att fysiskt

ta sig an naturen och samtidigt följa i historiskt signifikanta spår demonstreras svenskheten (Kayser Nielsen 1997:91).

Tittar man på hur Vasaloppsmuseet presenteras på Vasaloppets hemsida verkar ambitionen vara att presentera Vasaloppets historia ”på ett modernare och attraktivare sätt” (Vasaloppet 2013). Det finns uppenbarligen rum för förändring på Vasaloppets museum och hemsida, men inte i samma utsträckning på själva VasaloppsArenan. För att understryka att VasaloppsArenan faktiskt kan betraktas som ett skidåkningens kulturarv, kan man lyfta fram dess status som naturreservat. 1994 gjordes det 90 kilometer långa och tio meter breda spåret till ett naturreservat (Vasaloppet 2013). På denna arena för skidåkningens kulturarv samlas varje år hundratusentals skidåkare för ett storskaligt återskapande av en historisk tilldragelse. Det är anmärkningsvärt, och hela evenemanget påminner på sätt och vis om de massiva *reenactments* av historiska katastrofer som nyligen analyserats (Ekström 2012). Att det sker just i trakterna kring Mora och Sälen är delvis av historiska skäl, men också för att detta är en av landets främsta skidbygder. Vasaloppet är kronan på verket i en mycket väletablerad skidkultur.

Vålådalen – naturlig träning i ensliga landskap

Under 1900-talet blev jämtländska Vålådalen den främsta destinationen för längdskidåkningslandslagets träningsläger. Det var den legendariske tränaren och fjällvandraren Gösta Olander (1893–1972) som utvecklade Vålådalens fjällstation till ett träningscentrum för längdskidåkare, boxare, löpare, friidrottare och andra. Bland de idrottsliga storheter som tränat i Vålådalen finns Gunder Hägg, Floyd Patterson, Assar Rönnlund, Sixten Jernberg och en rad olika svenska och internationella landslag. Snötillgången är god i Vålådalen, som ligger väster om Östersund och räknas som en del av Årefjällen. Det finns fortfarande

i dag ett starkt fokus på idrott i Vålådalen, och skidåkare i elitklass är en relativt vanlig syn såväl sommar- som vintertid. Tillsammans med sin fru Olga drev Gösta Olander ett hotell med tillhörande träningsfaciliteter. Paret organiserade träningsläger och fungerade som värdar. Men Gösta Olander var utöver detta även inblandad i själva träningen. Han var en naturromantiker och civilisationskritiker som argumenterade mot vetenskapliga träningsmetoder. Olander propagerade i stället för en ”naturlig” träning, med utgångspunkt i landskapets förutsättningar (Yttergren 2012: 85–88). Olanders naturliga träning var delvis inspirerad av samernas rörelser i landskapet, men knöt även an till liknande träningstraditioner i andra länder, inte minst till australiensaren Percy Ceruttys holistiska träningsfilosofi (Howe 2006). Den erfarenhetsbaserade träningen i naturliga omgivningar blev Olanders och Vålådalens adelsmärke. På fjällstationens hemsida får nutidens presumtiva besökare en liknande bild. Det finns till och med översättningar till engelska, vilket visar att Vålådalen har lockat (och vill fortsätta att locka) utländska gäster. På hemsidan (Vålådalens fjällstation 2013) kan man läsa:

Här är det rofyllt, ingen trängsel och inte så mycket rock ’n roll på afterskin, men aldrig tråkigt! Vi har mer än 50 km välpreparerade skidspår, varav 7,5 km elljusspår. Dessutom finns det vinterleder som du kan följa ut i fjällvärlden, bort från stress och tyngande plikter.

Mycket kan sägas om ovanstående citat. Det är tydligt att dagens ägare vill bibehålla den historiska bilden av Vålådalen som en lugn plats i relativ avskildhet, med större fokus på träning och naturupplevelser än den hedonistiska dekadens som underförstått präglar afterski-scenerna i Åre och Sälen. Vålådalens hemsida visar upp en inställning till turism som påminner om den historiska ambivalens som har kännetecknat den västerländska bildade borgerlighetens syn på turism under stora delar av 1800- och 1900-talen.

Naturlig träning. Gösta Olander (mitten) flankerad av en diger samling svenska idrottstjärnor på barmarksträning i Vålådalen, augusti 1962. Utöver Olander syns från vänster: Lars "Finnskoga-Lasse" Olsson, Assar Rönnlund, Ingemar Johansson, Sture Grahn, Rolf Rängård och Ragnar "Föllinge" Persson. Foto: Jamtlis Arkiv & foto, Hallings foto.

Dilemmat var att man ville uppleva de minst turistanpassade platserna, men att man genom att hylla dessa platser bidrog till mer turism.

Vålådalen är, enligt vad som går att utläsa på hemsidan, djupt rotad i den ovan beskrivna traditionen med en ambivalent syn på turismen. Detta eftersom fjällstationen länge drevs av Svenska Turistföreningen (STF), den organisation som kanske mer än alla andra stod i centrum för debatten om turismens för- och nackdelar. Att privata intressen nu har tagit över i Vålådalen verkar inte ha ändrat framtoningen så mycket. Det menar jag är sympatiskt, med tanke på att Vålådalen nog skulle ha svårt att konkurrera med Åre och Sälen om afterski-publiken. Den som vill vaska dyr champagne gör sig förmodligen icke besvär i Vålådalen. I stället är det landskapet och idrotten som står i fokus på Vålådalens hemsida (2013):

Fjällterrängen lockar med otaliga möjligheter till aktiviteter och varierande träning. På 40-talet låg storheter som Gunder Hägg i träning här, idag är chansen stor att du träffar på Jerry Ahrlin, Oskar Svärd och Jenny Hansson i skidspåren. Sommartid klyver Markus Oskarssons paddeltag Nulltjärns spegelblanka yta.

Genom att knyta an till dåtidens och nutidens idrottsstjärnor framstår Vålådalen som ett landskap där elitidrottare hör hemma. Att man på hemsidan specifikt hänvisar till den varierade träningen som landskapet möjliggör, visar att man tar lokal historia och Gösta Olanders syn på träning på fortsatt allvar. Berättelser som den ovan kan göra landskapet betydelsebärande och fungera både som påminnelse och bevis för historiska händelser (Peltonen 2007:174).

I likhet med Vasaloppet har Vålådalen ett museum. På hemsidan beskrivs museet som en viktig del i upplevelsen av Vålådalen. Men det finns inga vidare beskrivningar av museet, som egentligen är mer av ett museum över

Gösta Olander än över Vålådalen (även om de två inte är så enkla att hålla isär). Det verkar som om museets roll är att understryka det autentiska med Vålådalen som skidlandskap, på liknande vis som ett monument, en skylt eller ett certifikat kan stärka anspråken på att vara ett kulturarv (Lowenthal 2008). Museet berättar för oss att Vålådalen är äkta vara, ett skidlandskap med lång historia. I museet återfinns namnteckningar av berömda svenskar, bland andra Dag Hammarskjöld och Ingemar Johansson, som visar att platsen inte bara var ett träningscentrum för längdskidåkare utan även besöktes av en kulturell, idrottslig och politisk elit.

Hindås – ett svenskt Holmenkollen?

Hindås i Västergötland (2 244 invånare 2011) berättar en delvis annorlunda historia (*Nationalencyklopedin* 2013). I slutet av 1800-talet och början av 1900-talet omvandlades detta lilla bondesamhälle, 28 kilometer öster om Gö-

teborg, till något som liknar en svensk småskalig version av Holmenkollen. Likheterna med Oslobornas klassiska friluftsområde bestod i försöken att få Göteborgs invånare att besöka landsbygden, andas friskt luft och aktivera sig med vintersporter som längdskidåkning, skridskor och backhoppning. Förklaringen till denna till synes märkliga utveckling står att finna i utbyggnaden av den nya järnvägen mellan Göteborg och Borås under 1890-talet. Hindås fick en av stationerna längs den nya tågrutten och därmed fanns förutsättningar för att locka skidsugna göteborgare. Men det krävdes förstås mer än bara en järnväg. Hindås, som är relativt högt beläget, har betydligt bättre klimat för vinteridrott än vad Göteborg har. I Hindås fanns dessutom passande naturliga omgivningar med mycket skog, sjöar och kuperad terräng. Detta tillsammans med den nyvunna tidsmässiga närheten till Göteborg möjliggjorde Hindås förvandling (Larsson 2001:113–116). Även om Hindås har få skid-

Två åkare tränar i Hindåsterrängen på juldagen 2010. I bakgrunden syns hoppbacken. Foto: Anders Fors.

dagar per år jämfört med Vålådalen eller de områden där Vasaloppet körs (Mora, Sälen), försöker lokala företag marknadsföra orten som en skiddestination med autentiskt skidlandskap. Hur görs då detta i fallet Hindås? På den lokala campingplatsens hemsida finns en liten historiesektion, där olika aspekter av lokalhistoria tas upp. Vintersport i Hindås beskrivs med hänvisning till det speciella skidtåg som transporterade skidåkare från Göteborg till Hindås från 1900-talets början och fram till 1950-talet (Hindås camping 2013):

Hindås är en gammal turistort från början av 1900-talet. Fram till 50-talet gick det specialtåg (skidtåget) med göteborgare som ville njuta av en vinterhelg eller dag. Skidtävlingar var inget ovanligt, inte heller backhoppning (hoppbackarna finns kvar än idag).

Varför använder en campingplats, huvudsakligen inriktad på sommarturism, Hindås historiska arv som skidort i sin marknadsföring? Genom att skriva in sig i ett historiskt sammanhang och en skidhistoria i Hindås, blir campingplatsen mer än en vanlig cam-

pingplats som råkar ha skidspår i närheten. Användandet av historia och landskap för att skapa berättelser och traditioner som legitimerar och ökar turismen på det här viset, med utökad gemenskap i tid och rum, passar väl in i kategorin storytelling.

Konferenshotellet Hindåsgården knyter an till lokal idrottshistoria redan på första sidan. Här får man veta att Hindås under första halvan av 1900-talet sågs som ”en kurort och en centralort för Västsvensk idrott, främst vinteridrott, och som ett monument över en svunnen tid står hoppbacken ännu kvar” (Hindåsgården 2013).

Ett annat exempel hämtas från hemsidan för Hjortviken, det konferenshotell som Brasiliens VM-trupp i fotboll bodde på under fotbolls-VM i Sverige 1958. Detta historiska faktum används på hemsidan, tillsammans med mer svepande formuleringar om Hindås rika historia som en plats för idrott, friluftsliv, turism och rekreation. Läsaren informeras: ”Med sitt läge och naturliga omgivningar av sjöar och relativt höga höjder var Hindås ett

Vykort från Hindås skidtävling 1919. Foto: arkivbild/Anders Fors.

centrum för vintersporter” (Hjortviken 2013). Det är intressant att se hur geografin lyfts fram snarare än den av människor skapade infrastrukturen för skidåkning. För medan skidspår och hoppbackar kan falla offer för tidens tand, är geografiska förutsättningar mindre sårbara i ett kort perspektiv. Även om människans påverkan på miljön är uppenbar i dag, både på lokala och globala nivåer, fokuserar Hindås turistföretag på den upplevda stabiliteten i de lokala omgivningarna. Den australiensiska historikern Libby Robin (2011) menar att de mest intressanta utställningarna om globala klimatförändringar är de som inkluderar lokalt material i den globala berättelsen. Hindåsföretagen försöker sig på en variant av detta. När de använder lokalhistoriskt material i sina hemsidespresentationer av sig själva och sin bygd, riktade till en bred presumtiv kundkrets i Sverige och utomlands, försöker de göra lokalhistorien tillgänglig på om inte global så åtminstone nationell och regional nivå. Det antyder att Hindås kulturarv som skidort är en angelägenhet för fler än Hindåsborna – av kommersiella skäl, men även av mer abstrakta skäl som skulle kunna benämnas som ett slags kollektivt minne.

Det intressanta med berättelsen om Hindås som skidort är att klimatförändringarna lyser med sin frånvaro i den. Detta trots att milda vintrar redan varit ett problem i trakten, ett problem som knappast lär bli mindre med stigande temperaturer. Den enda förändring som ryms i konstruerandet av Hindås som ett skidornas kulturarv är framsteg och utveckling, med historien som en pittoresk bakgrund för turister och andra besökare. Betydelsen av turismen för utformningen av kulturarvet i Hindås understryks av ett pågående LEADER-projekt, finansierat av EU, som syftar till att återetablera Hindås som ett centrum för vintersportturism. Man vill dessutom stärka Hindås identitet som skidort (LEADER Göteborgs Insjörike 2013). Även om det inte finns några skidmuseer i Hindås är historien närva-

rande i marknadsföringen och konstruerandet av kulturarvet.

Landvetter – konstsnö i historielösa landskap?

Att jämföra tre platser av olika karaktär, alla med en rik historia inom skidåkning, är givande i sig. Vi har sett att Hindås, Vasaloppet och Vålådalen använder landskap och historia för att marknadsföra sina skidupplevelser till nutida turister. Samtliga försöker på olika sätt att distansera det man har att erbjuda från den moderna idrottsupplevelsen och turismen, samt knyta an till en (i Hindås fall svunnen) storhetstid som idrottslandskap. Man säger sig erbjuda något annat, närmare knutet till en klassisk naturupplevelse. Landskap och historia presenteras på lite olika sätt, men överlag är det fler likheter än skillnader. Alla tre exemplen använder skidåkning och landskap för att konstruera ett kulturarv som ska locka turister. Men vad händer när man jämför dessa tre historiskt förankrade skidorter med en plats som saknar skidhistoria av den digniteten, men som ändå vill locka skidåkare i dag? Landvetter får tjäna som exempel. Orten ligger 15 kilometer öster om Göteborg. Skidsugna göteborgare har alltså närmare till Landvetter än till Hindås. Landvetter har ingen iögonfallande skidhistoria, men det finns en mycket aktiv lokal skidklubb, OK Landehof (för övrigt den klubb där min egen korta och genuint framgångslösa skidkarriär pågick under det glada 1990-talet). Under de senaste 20 åren har Landehof investerat i ett omfattande system med snökanoner och byggt upp ett rykte som en av de bästa skidanläggningarna i Göteborgsområdet. Påverkar bristen på skidhistoria i Landvetter hur marknadsföringen utformas och hur skidlandskapet porträtteras? De hotell som finns i Landvettertrakten är främst belägna vid flygplatsen (ca fem km öster om själva samhället), så i stället har jag studerat OK Landehofs hemsida. Den innehåller inga land-

Landehofs skidområde i december 2013. Landskap kan kanoniseras på olika sätt, här i mer bokstavlig bemärkelse. Snökanonerna är viktiga för att locka skidåkare till Landvetter och vanligtvis kan Landehof erbjuda fina spår vid den här tiden på året. Foto: Florence Oppenheim.

skapsskildringar, historiska referenser eller någonting som överhuvudtaget liknar det som man kan hitta på hemsidorna från Hindås, Vasaloppet och Vålådalen. Landehofs hemsida är strikt informationsinriktad, texten inskränker sig till upplysningar om skidspåren, dess öppettider, priser och teknisk information om snökanonerna. Om skidspåren står att läsa att ”en bra vinter kan vi erbjuda ca 1000 m hyfsat platt skidåkning, en skidlepark för de små och en rejält kuperad tävlingsbana på ca 2,5 km för eliten” (OK Landehof 2013). Det som presenteras på hemsidan är i stort sett renons på landskapsreferenser och historia. Det finns inga tecken på att klubben försöker sälja in Landvetter som ett turistmål eller landskapet som ett kulturarv. Landehofs skidlandskap har geografiskt sett stora likheter med Hindås (kuperat, skogsklätt och med närhet till både Göteborg och järnvägen) men som mentalt landskap är Landvetterspåren mer lika skid-

tunneln i Torsby än Hindås eller Vålådalen. I båda fallen handlar det om landskap där naturen blivit neutraliserad, för att tala med John Bale (2003:139). Konstsnö, skidtunnlar, elljus, skidmaskiner på gymmet – alla är de exempel på hur naturens betydelse kan minskas till förmån för reproducerbara förhållanden. Landskapskopplingen blir mindre, rationaliteten i träningen större. Landvetter har dock stora fördelar gentemot Hindås vad gäller konkurrensen om göteborgarna, då det från Göteborg tar en halvtimme med tåg eller bil till Hindås men endast en kvart med bil till Landvetter. Dessutom gör konstsnön i Landvetter att snötillgången är väsentligt mycket bättre där än i Hindås, som än så länge har haft begränsade möjligheter att producera konstsnö. Som portabelt jogginglandskap fungerar Landehofs motionsspår utmärkt. Med portabelt menas här reproducerbart, alltså inte knutet till någon specifik plats utan snarare en

slags modell för motionsanläggning applicerbar på i princip vilka befintliga geografiska förutsättningar som helst (Qviström 2013). Det är också som en sådan anläggning spåren i Landvetter kom till. Men som skidlandskap saknas något, även om många liknande motionsanläggningar byggts med skidåkning i åtanke (Qviström 2013:324). Jag menar att historiebrukets betydelse för jogginglandskapet ännu är försumbar, men för skidlandskapet är den desto viktigare.

Skidspåren i Landvetter kostar pengar att använda. Det är lagligt att ta ut en avgift för konstsnöspår, eftersom dessa kräver en sådan stor arbetsinsats att iordningställa. Det är dock slående att den dryga femtiolappen i inträdesavgift, gör det svårare att placera Landehofs skidlandskap i samma tradition som Hindås, exempelvis. Dock bör det sägas att såväl Vålådalen som Vasaloppet tar ut avgifter, så det är egentligen bara Hindås bland mina exempel som fortfarande är helt kostnadsfritt för skidåkare. Svenskt friluftsliv har en lång tradition av demokrati, jämlikhet och tillgänglighet. Detta har betonats av Dag Hammarskjöld, som betraktade landskapet närmast som en del av folkhemmet. Hammarskjöld (1962) konstaterade att i takt med att svenskarnas materiella välstånd ökat hade de också fått tid och möjlighet att se sig om i landet.

Den demokratiska tillgången till nationallandskapet var en central idéströmning under folkhemsepoken. Jag menar att samma tanke kan vara relevant i relation till skidåkningens landskap. Avgiftsbelagd tillgång till skidspår riskerar att väcka en slags misstänksamhet, samtidigt som det närmast är att betrakta som en nödvändighet om man vill ha konstsnöspår (såvida inte kommunen bekostar kalaset). OK Landehofs skidspår har med avgiftsbeläggningen tagit steget från allemansrätten till något annat, kanske modernare men möjligen också mindre tillgängligt.

Diskussion

De exempel jag har analyserat visar på hur betydelsefulla historien och landskapet är i etablerandet av skidåkning som kulturarv och marknadsföringsargument. Detta tycks dock bara gälla de orter där en kulturarvspotential finns. Den historiska bakgrunden används på ett flexibelt sätt, där historievetenskaplig akribi inte är den främsta ledstjärnan. David Lowenthal's (1998:xi) poäng, om att kulturarv inte är ett försök att förstå vad som verkligen har hänt utan snarare en verksamhet där tro på ett förflutet skraddarsytt efter dagens syften står i centrum, verkar vara giltig även utanför kulturarvsprofessionen. Jag är inte ute efter att moralisera över detta. Det är däremot viktigt att se skillnad på olika former av historia, historiebruk och kulturarv. Man bör ha i åtanke att det bakom många kulturarv finns starka ekonomiska och samhälleliga intressen som bidrar till etablerandet och utvecklandet av lokala och regionala resmål och evenemang (Aronsson 2004:233–235). Flera forskare har pekat på den omformulering av det kulturpolitiska uppdraget som skett under 1990-talet, där man lagt större vikt vid brukandet av kulturmiljöer snarare än bevarandet av historia. Brukandet ska förstås ekonomiskt; kulturarvet har blivit en produkt (Strömberg 2007:160–161). Men jag menar att det även kan förstås mer konkret, som det fysiska brukandet av landskapet i form av skidåkning, vandring eller liknande.

I fallet Landvetter porträtteras längdskidåkning och landskapet utifrån information och teknik. Hänvisningar till historia eller kulturarv förekommer inte. Däremot är landskapet en helt central del av kulturarvet och därmed marknadsföringen i de skidhistoriskt framstående orterna Hindås, Vålådalen och Sälen/Mora. Detta visar på kraften och betydelsen i ett skidlandskap som uppfattas som ett kulturarv. Om de grundläggande förutsättningarna för ett sådant kulturarv saknas (som i Landvetter) förlorar landskapet sin po-

tential att användas i historiebruk och dess kommersiella släkting storytelling. Andra faktorer lyfts då fram i stället. Om Landvetter eller valfri annan ort som saknar en rik skidhistoria skulle försöka sig på att etablera sig som ett skidåkningens landskap, skulle försöket förmodligen inte slå väl ut. Autenticiteten, hur luddig den än kan framstå, måste ha någon form av förankring. Landskapet i Landvetter är snarlikt det i Hindås utifrån geografiska förutsättningar, men det räcker uppenbarligen inte till för att kvalificera sig som ett kulturarv inom längdskidåkning. Utan berättelser, historier och kollektiva minnen kan inte backar, träd, kullar och myrar ses som kulturarv.

Är det då mer genuint och autentiskt att åka skidor i Hindås eller Vålådalen (där man åkte skidor förr) än på konstsnön i Landvetter eller i Torsbys skidtunnel (där man också åkte skidor förr men inte på konstsnö eller inomhus)? Avtrycken som kommersiella och historiska berättelser och bilder har lämnat angående hur längdskidåkning ska se ut och kännas är svåra att bortse från. Jag skulle personligen nästan föredra att åka rullskidor ute framför att åka skidor i en skidtunnel, om syftet var att uppleva friluftsliv. Om syftet är att träna kan däremot skidtunneln vara ett alternativ. Med tanke på att såväl Torsby Ski Tunnel som konstsnöspåren i Landvetter drar mycket folk, är det nog olika hur man ser på skidåkning och dess landskap. I skidåkningens kulturarv tycks dock landskapet vara nästan lika betydelsefullt som snön.

Det finns stora likheter i hur Hindås, Vasaloppet och Vålådalen beskrivs i dag. I likhet med marknadsföring av andra turistiska platser artikuleras skidlandskapen med mytologier som inte förändras nämnvärt. Autenticitet och ursprunglighet lyfts fram (Ek och Hultman 2007:33). Alla tre kan ses som exempel på nationella fristäder eller naturhelgedomar, etablerade under en period då sådana helgedomar blev viktiga i det svenska samhället (Sör-

lin 1998:271). Vålådalen etablerades som ett skidåkningscentrum under 1930-talet, Hindås under 1900-talets början och Vasaloppet under 1920-talet. Under 1900-talets första 30 år etablerades också de första svenska nationalparkerna. Landskapet fick under den här perioden en allt större betydelse i det nationella medvetandet, tidigare forskning talar om nationallandskap och pekar på landskapets betydelse för nationalstaten och den nationella identiteten (Hettne et al. 2006:326ff.). I landskapets nationaliseringsprocess var organisationer, folkrörelser, skolor och museer viktiga aktörer (Sörlin 2011:30). Detta gäller även för idrottslandskapen.

Om man vill se på skidåkningens landskap är de kulturella aspekterna, kulturarvet om man så vill, mycket viktiga. Med detta i åtanke är VasaloppsArenan en bra illustration för den poäng som jag har försökt göra i den här texten, nämligen att idrottens landskap (speciellt i landskapsnära sporter som skidåkning) har en oerhörd betydelse och potential som kulturarv. Tidigare forskning har pekat på sambandet mellan turism och nationalsport. Dessa sporter är ofta starkt kopplade till föreställningar om vad nationen är och vad som är typiskt för just dess landskap, folk och så vidare (Bairner 2009:230). I fallet Sverige har längdskidåkning varit en sådan nationalsport och dess landskap är i allra högsta grad indragna i turismen.

Det räcker inte med skidåkningsmöjligheter för att etablera sig som ett skidlandskap. Men det omvända gäller också. Vålådalens relativa och Vasaloppets obestridliga framgång i att locka turister har ingen motsvarighet i Hindås. Snötillgången i den sistnämnda byn är osäker, det är få skiddagar per säsong och närbelägna Landvetter har i många stycken bättre förutsättningar för skidåkning. Hoppbacken i Hindås förfaller och än så länge har ingen velat gå in med de nödvändiga resurserna för en restaurering. I dag finns det två hotell och en campingplats i Hindås, jämfört

med 1910-talet då det fanns fler hotellbäddar än invånare i byn (Larsson 2001:115). Infrastruktur och ekonomiska resurser behövs för att lyckas som skidort, kulturarvet i sig räcker inte. Ändå har alla turistaktörer i Hindås skidåkningen som en central del i sin marknadsföring och storytelling. Landvetter har å andra sidan infrastrukturen, men saknar kulturarvet. Vasaloppet har bägge, vilket bör betraktas som en delförklaring till succén.

Kombinationen landskap, minne, historia och kulturarv är avgörande för hur vi uppfattar en plats. Varför åker folk till Las Vegas eller Monte Carlo för att spela poker, när det finns kasinon online och i de flesta större städer? Kulturarvet är en del av förklaringen. Om du bara vill åka skidor kan du göra det på ett otal platser, men den autentiska skidupplevelsen så som den beskrivs av de aktörer jag har studerat, kräver att man följer ”I fädrens spår för framtidens segrar”, som det står vid målportalen i Mora. Det är just detta jag menar med autentisk – att man följer i ett historiskt kontinuum av skidåkare på en plats. Genom historia, kulturarv och media har vi en bild av hur skidåkning har sett ut och ska se ut. De platser som kommer nära dessa bilder upplevs som autentiska. Det autentiska och genuina lyfts fram på de platser där sådana föreställningar är i omlopp. Dessa bildar en besjälad plats, som utgår från händelser, aktiviteter och föreställningar (Strömberg 2007:158–159). De idrottslandskap som beskrivs i den här artikeln är knappast speciella i geografisk mening. Inte ens idrottslandskap kopplade till nationalidrotter eller föreställningar om nationen är vanligen unika för ett land eller en region (Bairner 2009:235). Just därför är framställningen av landskapet så betydelsefull. Idrottslandskapen blir i någon mening till genom att skrivas (eller åkas) in i det kollektiva medvetandet.

De nio milen mellan Sälen och Mora har nu blivit ett naturreservat men är kanske egentligen snarare ett kulturresevat. Det är inte

någon påstått orörd natur som ska bevaras, utan ett av människor bearbetat och tolkat landskap. Det är inte de geologiska formationerna under spåren som är viktiga, utan snarare spåren själva och framför allt det som hänt och fortsätter att hända i dessa spår. Det är mer i Gustav Vasas och Mora-Nisses spår vi följer, än i inlandsisens. Blandningen av natur och kultur utgör nationallandskapet, och skidlandskapet är en form av nationallandskap (Hettne et al. 2006:330). Det finns många exempel på landskap med liknande skidhistorisk och kulturell laddning. Men VasaloppsArenan är det främsta exemplet hittills på hur längdskidåkningens landskap kan konstrueras och användas som kulturarv. Idrottens platser, som fotbollsplaner och skidspår, kan genom en förändrad syn på kulturarvet få större möjligheter till skydd. Det finns en problematik i att kommersialisera platser, då detta riskerar att förändra landskapsbilden och naturumgänget och bidra till landskapet som ett ”servicescape” snarare än ett allemansrättsligt utrymme (Hultman och Ek 2007:261). Men Vasaloppets framgångar som turistmagnet kombinerat med naturreservatsskyddet av VasaloppsArenan visar att det går att hitta kombinationer. Det är troligt att nya tolkningspraktiker inom våra kulturarvsförvaltningar kommer att få genomslag även vad gäller antalet skyddade, idrottsrelaterade kulturarv (Karlsson 2008:91–92).

I inledningen reste jag frågan om hur ett allt bredare kulturarv kan se ut. Det är slående att inkluderandet av tidigare osynliggjorda landskap, som pågått under åtminstone de senaste tjugo åren, sammanfaller med en kommersialisering. Platsskapande, destinationsutveckling, storytelling och liknande har blivit allt viktigare i kampen om turisterna. Idrottens (här skididrottens) landskap har tidigare varit mer eller mindre osynliga som kulturarv. Idrottsrelaterade landskap som skidspår, eljusspår och fotbollsplaner, har beskrivits som ett ”folkspråkets landskap” (Bandolin

och Sörlin 2003:37–40). Nu uppmärksammas dessa landskap i allt högre grad. Riskerar detta att leda till ytterligare relativisering av kulturarvet? Kanske. Men tidigare forskning har visat att ett kulturarv som osynliggör viktiga aspekter av landskapet riskerar att förneka människor sin historia (Sörlin 2003:307). På många platser har idrotten varit viktig och lämnat spår i landskapet. Den artikulering av dessa landskap som nu pågår kan på sikt bidra till deras inkludering i kulturarvet i form av bevarandeskydd, naturreservat och liknande. Vasaloppet framstår som ett exempel på hur skydd och kommersiell marknadsföring framgångsrikt kan kombineras. Vi lär i framtiden få se fler exempel på sådana korsbefruktningar mellan turism, idrott, landskap, kulturarv och historia.

Daniel Svensson, forskarstuderande

Avdelningen för historiska studier av teknik, vetenskap och miljö, KTH Stockholm

Not

Jag vill rikta ett varmt tack till min huvudhandledare, professor Sverker Sörlin, samt till professor Libby Robin, som båda bidragit med värdefulla synpunkter under skrivandet av denna artikel. Tack även till RIG:s granskare för givande kommentarer.

Litteratur

- Aronsson, Peter 2004: *Historiebruk – att använda det förflutna*. Lund: Studentlitteratur.
- Bairner, Alan 2009: National sports and national landscapes: In defence of primordialism. *National Identities* nr 3.
- Bale, John 2003: *Sports geography*. London: Routledge.
- Bandolin, Gunilla och Sörlin, Sverker 2003: Groventré: Landskapets folkspråk/folkspråkets landskap. I katalog till utställningen *MaMa skriver om historien*. Stockholm: Arkitekturmuseet.
- Christensson, Jakob 2002: *Landskapet i våra hjärtan. En essä om svenskars naturumgänge och identitets-sökande*. Lund: Historiska Media.
- Ek, Richard och Hultman, Jonas 2007: Produktgörandet av platser. En introduktion. I: Ek, Richard och Hultman, Jonas (red.): *Plats som produkt. Kommerzialisering och paketering*. Lund: Studentlitteratur.
- Ekström, Anders 2012: Exhibiting disasters: Mediation, historicity and spectatorship. *Media Culture Society* nr 4.
- Erlanson-Hammargren, Erik 2006: *Från alpromantik till hembygdsromantik. Natursynen i Sverige från 1885 till 1915, speglad i Svenska turistföreningens årsskrifter och Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige*. Hedemora: Gidlunds förlag.
- Eskilsson, Lena 2000: Fritid och demokratisering. I: Sandell, Klas och Sörlin, Sverker (red.): *Friluftshistoria. Från "hårdande friluftsliv" till ekoturism och miljöpedagogik*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Hammarskjöld, Dag 1962: Att flyga i Sarek. I: Hammarskjöld, Dag: *Från Sarek till Haväng*. Stockholm: Svenska Turistföreningen.
- Hettne, Björn, Sörlin, Sverker och Östergård, Uffe 2006: *Den globala nationalismen*. Stockholm: SNS Förlag.
- Howe, David P. 2006: Habitus, Barriers and the [Ab] use of the Science of Interval Training in the 1950s. *Sport in History* nr 2.
- Hultman, Jonas, och Ek, Richard 2007: Plats – kroppslig praktik och reflexiv kommerzialisering. I: Ek, Richard och Hultman, Jonas (red.): *Plats som produkt. Kommerzialisering och paketering*. Lund: Studentlitteratur.
- Johannisson, Karin 1984: Det sköna och det vilda. En aspekt på naturen som mänsklig resurs. I: Frängsmyr, Tore (red.): *Paradiset och vildmarken. Studier kring synen på naturen och naturresurserna*. Stockholm: Liber.
- Karlsson, Håkan 2008: Mellan kanon, dialog och fotboll – kulturarvets demokratiska potential. I: Jönsson, Lars-Eric, Wallete, Anna och Wienberg, Jes (red.): *Kanon och kulturarv. Historia och samtid i Danmark och Sverige*. Göteborg/Stockholm: Makadam.
- Larsson, Bertil 2001: *Hindåsbygden i tid och rum*. Hindås: Bertil Larsson.
- Lowenthal, David 1998: *The Heritage Crusade and the Spoils of History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lowenthal, David 2008: Authenticities Past and Present. *The Journal of Heritage Stewardship* nr 1.
- Lowenthal, David 2011: Prizing the past for the present and the future. *British Academy Review* nr 18.
- LykkeSyse, Karen Victoria 2000: *Lende og landskap. En analyse av skogens fysiske landskap og landskapsper-*

- sepsjon i Nordmarka fra 1900 til 1999*. Oslo: Institutt for kulturstudier, Universitet i Oslo.
- Mossberg, Lena och Nissen Johansen, Erik 2006: *Storytelling. Marknadsföring i upplevelseindustrin*. Lund: Studentlitteratur.
- Mulk, Inga-Maria och Bayliss-Smith, Tim 2006: *Rock art and Sami sacred geography in Badjelánnda, Laponia, Sweden: sailing boats, anthropomorphs and reindeer*. Umeå: Institutionen för arkeologi och samiska studier.
- Naess, Arne 1989: *Ecology, community and lifestyle: outline of an ecosophy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nielsen, Niels Kayser 1997: Movement, Landscape and Sport. Comparative Aspects of Nordic Nationalism between the Wars. *Ethnologia Scandinavica*. Vol. 27 1997.
- Nielsen, Niels Kayser 2007: Monument på väg. I: Frykman, Jonas och Ehn, Billy (red.): *Minnesmärken. Att tolka det förflyttna och besvärja framtiden*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Olwig, Kenneth 2002: *Landscape, nature, and the body politic: from Britain's renaissance to America's new world*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Peltonen, Ulla-Maija 2007: Det splittrade landskapet. I: Frykman, Jonas och Ehn, Billy (red.): *Minnesmärken. Att tolka det förflyttna och besvärja framtiden*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Peterson-Berger, Wilhelm (red. Orvar Eriksson & Gusten Rolandsson) 2003: *Fjällminnen*. Östersund: Jengel.
- Qviström, Mattias 2013: Landscapes with a heartbeat: tracing a portable landscape for jogging in Sweden (1958–1971). *Environment and Planning A* nr 45.
- Robin, Libby 2011: The Global Challenge of Climate Change: Reflections from Australian and Nordic Museums. *reCollections* nr 2.
- Sandell, Klas och Sörlin, Sverker 2000 (red.): *Friluftshistoria. Från "hårdande friluftslif" till ekoturism och miljöpedagogik*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Shama, Simon 1996: *Landscape and memory*. New York: Vintage Books.
- Solnit, Rebecca 2002: *Wanderlust. A History of Walking*. London: Verso.
- Strömberg, Per 2007: *Upplevelseindustrins turistmiljöer. Visuella berättarstrategier i svenska turistanställningar 1985–2005*. Uppsala: Fronton.
- Svensson, Birgitta och Saltzman, Katarina (red.) 1997: *Moderna landskap: identifikation och tradition i vardagen*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Svensson, Daniel 2010: *Kampen i landskapet. Om landskapsynen i Anton Santessons skrifter*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Sörlin, Sverker 1995: Nature, Skiing and Swedish Nationalism. *The International Journal of the History of Sport* nr 3.
- Sörlin, Sverker 1998: Monument and Memory. *Worldviews: Global Religions, Culture, and Ecology* nr 3.
- Sörlin, Sverker 1999: The articulation of territory: landscape and the constitution of regional and national identity. *Norsk Geografisk Tidsskrift* nr 2-3.
- Sörlin, Sverker 2003: Den stora skalan. Industriminnenas politiska landskap. I: Avango, Dag och Lundström, Brita (red.): *Industrins avtryck. Perspektiv på ett forskningsfält*. Stockholm/Eslöv: Symposion.
- Sörlin, Sverker 2010: *Kroppens geni. Marit, Petter och skidåkning som lidelse*. Stockholm: Weyerle.
- Sörlin, Sverker 2011: Bilden av bilderna. Åtta anteckningar om fotografiet och 'det svenska landskapet'. I: *Landskapspejare*. Stockholm: Nordiska museets förlag. *Fataburen*.
- Tordsson, Björn 2000: Rötter i 'barbari' och 'romantik'. I: Sandell, Klas och Sörlin, Sverker (red.): *Friluftshistoria. Från "hårdande friluftslif" till ekoturism och miljöpedagogik*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Yttergren, Leif 2006: *I och ur spår! En studie om konflikter och hjältar i svensk skidsport under 1900-talet*. Lund: KFS i Lund.
- Yttergren, Leif 2012: *Träna är livet: träning, utbildning och vetenskap i svensk friidrott, 1888–1995*. Malmö: idrottsforum.org.

Hemsidor

- Hindås Camping 2013-01-09. Historia. <<http://www.hindascamping.se/historia.htm>>.
- Hindåsgården 2013-10-17. Hindåsgården Konferens & SPA- hotellet med det naturliga läget. <<http://www.hindasgarden.se/>>.
- Hjortviken Konferens 2013-01-22. Historik – minnen av en svunnen tid. <<http://www.hjortviken.se/om-hjortviken/historik/>>.
- LEADER Göteborgs Insjörike 2013-01-11. Vinterturism Göteborgs Insjörike. <<http://www.goteborgsinsjorike.se/projekt/vinterturism-goteborgs-insjorike/>>.
- My Newsdesk 2012-10-08. Vasaloppets vintervecka 2012 summerad i siffror. <<http://www.mynewsdesk.com/se/pressroom/vasaloppet/pressrelease/view/vasaloppets-vintervecka-2012-summerad-i-siffror-740599>>.

- Nationalencyklopedin 2010-04-09. Hågerstrand, Torsten och Sporrang, Ulf. landskap. <<http://www.ne.se/lang/landskap/>>.
- 2013-01-09. Hindås. <<http://www.ne.se/lang/hindås>>.
- OK Landehof 2013-10-17. Konstsnöspåret. <<http://www3.idrottonline.se/OKLandehof-Skidor/Skidspår/Konstsnospåret/>>.
- Svenska Dagbladet 2012-10-08. Harrisson, Dick: Åkte Gustav Vasa Vasaloppet? <<http://blog.svd.se/historia/2011/09/02/akte-gustav-vasa-vasaloppet/>>.
- Torsby Ski Tunnel 2013-01-18. Teknisk beskrivning. <<http://www.skitunnel.se/omoss/skidtunnelfakta.50.html>>
- Vasaloppet 2012-10-08. Då & nu. <<http://www.vasaloppet.se/wps/wcm/connect/se/vasaloppet/start/arena/daochnu/>>.
- Vasaloppet 2012-10-10. VasaloppsArenan. <<http://www.vasaloppet.se/wps/wcm/connect/en/vasaloppet/start/arena/>>.
- Vasaloppet 2013-01-10. Vasaloppsmuseet. <<http://www.vasaloppet.se/wps/wcm/connect/se/vasaloppet/start/kringarrangemang/vasaloppsmuseet/>>.
- Vasaloppet 2013-01-23. VasaloppsArenan. <<http://www.vasaloppet.se/wps/wcm/connect/se/vasaloppet/start/besokare/vasaloppsarenan/>>.
- Vasaloppet 2013-10-23. VasaloppsArenan. <<http://www.vasaloppet.se/wps/wcm/connect/se/vasaloppet/start/besokare/vasaloppsarenan/>>.
- Vasaloppet 2013-01-23. Vasaloppsspåret. <http://www.vasaloppet.se/wps/wcm/connect/se/vasaloppet/start/besokare/vasaloppsarenan/arenan_skidor_cykling_lopning/arenan_vasaloppsspåret/>. 2013-10-23.
- Vasaloppsspåret. <http://www.vasaloppet.se/wps/wcm/connect/se/vasaloppet/start/besokare/vasaloppsarenan/arenan_skidor_cykling_lopning/arenan_vasaloppsspåret/>.
- Vålådalen Fjällstation 2013-01-23. Raka spåret eller svängigt i backen. <http://www.valadalen.se/index.php?option=com_content&view=article&id=235&Itemid=404&lang=sv>.
- Vålådalen Fjällstation 2013-10-17. Idrott och friskvård. <<http://valadalen.se/idrott-a-friskvard/>>.

Intervjuer

Larsson, Sune, intervjuad i Torsby, 2013-06-04, av Daniel Svensson.

SUMMARY

In the tracks of our fathers?

Landscapes of skiing as cultural heritage

This article discusses the landscapes of skiing from a heritage and memory perspective. Are there certain landscapes of cross country skiing that can be seen as a national and/or local heritage? What constitutes these landscapes and how are they portrayed in tourism and marketing today? By the analysis of three examples, Hindås, Vålådalen and Vasaloppet, this article investigates how history and landscape is used to market skiing in the area and to attract (skiing) tourism. By looking at the websites of Vasaloppet, Vålådalen and a few minor webpages trying to market Hindås as a place for winter tourism, questions about how skiing as cultural heritage is constructed and used for present day purposes. The three before-mentioned cases are also compared with a different one, Landvetter, a place where cross-country skiing does not have such a rich history. The conclusion is that ideas about landscapes

of skiing unite Vasaloppet, Vålådalen and Hindås, even though the efforts and commercial effects may differ greatly. Another conclusion is that landscapes of skiing (or any sport) are cultural products, and best understood as a form of cultural heritage. Landscapes of sport are now being articulated as sites of cultural heritage, much resembling the articulation process of other previously neglected landscapes of industry, research, cities and other. This articulation implies a broadening of the cultural heritage, a process that risk being paralleled by a commercialization and devaluation of the increasingly inclusive heritage concept. But there are also more positive aspects. The inclusion of landscapes of movement in the cultural heritage can result in both protection and increased attraction, like in the case of the VasaloppsArenan.

Julfirandets ideologi och genus i svensk bildkonst från sekelskiftet 1900

Elsa Beskow, Carl Larsson och Jenny Nyström

Ann-Catrine Eriksson

Inför julen 2012 diskuterades julfirandets ursprunglighet på olika sätt, egentligen ingenting ovanligt eftersom liknande diskussioner årligen brukar återkomma. Just detta år rörde diskussionen främst etniska och religiösa frågor, men generellt handlar debatten alltid om kontinuitet och förändring. Julen är en traditionstyngd helg, men det kan finnas olika uppfattningar om traditioners ålder och ursprung, samt vems minnen man ska förlita sig på. Engelskt julfirande är exempelvis en viktoriansk skapelse, men viktorianerna själva ansåg att de räddade en utdöende tradition med anor från medeltiden (Connelly 2012). Julen anses allmänt vara nationell, samtidigt som inslag hämtas från olika delar av västerländsk kultur, främst från Holland, England, Tyskland och USA. Julfirandet har även utvecklats till en global företeelse där länder som inte är kristna också deltar (t.ex. Miller 1993). Utifrån dessa iakttagelser kan man onekligen fråga sig hur våra egna önsknings- och förväntningar kring julen ser ut. Att fira jul i Sverige är, som etnologen Orvar Löfgren (1993) noterat, en allvarlig historia med många skiftande förväntningar och drömmar som ska tillfredsställas.

Ämnet för den här artikeln är frågan om hur julfirandet skildrats i svensk bildkonst, även om julen som motiv på många sätt är ovanligt.¹ Det är inte så att den kristna julens själva utgångspunkt saknas i konsten – tvärtom – skildringar av berättelser kring Jesu födelse är rikligt förekommande. Det som inte är lika framträdande, särskilt vad gäller

samtidskonsten, är gestaltningar av julfirandet motsvarande dem som finns i skönlitteraturen och spelfilmen. Det borde ju vara tacksamt som ämne då man kan framställa familjesammankomster, traditioner och genusföreställningar, bara för att nämna några tänkbara utgångspunkter. Istället bidrar majoriteten av den föreställande bildkonsten som finns av julen till själva julfirandet. Det är idealbilder som återfinns på julkort, adventskalendrar, bonader och kakburkar. I sig är många av dem att likna vid museala framställningar då de har sitt ursprung i tiden för mer än hundra år sedan, då bildkonsten var en aktiv del i att lansera ett nytt och mer kommersiellt julfirande – där gåvor, köpt pynt och familjesammankomster hyllades. Det var en konst för stadsborna, som satte dem i kontakt med en tänkt lantlig idyll där grötgrytan kokar över eldstaden, barnen är glada och hustomten kommer med klapparna. Därför kan man fråga sig vad det är som skildras i dessa framställningar och vad det är som gör dem så gångbara idag när nya former av familjebildningar, levnadssätt och globalisering förändrat vår vardag. Vad visar de för mönster vad gäller genus? Är det kärnfamiljer med tydliga roller i hemmet som gestaltas med en patriarkal struktur? Kan man skönja andra ideologiska drag som kan tänkas tilltala dagens betraktare?

Julillustrationer förknippas nog mest med jultomten, vilket var en ny gestalt i det julfirande som lanserades i slutet av 1800-talet främst via illustrationer. Enligt de flesta källor var det skämttecknaren Thomas Nast som ska-

pade den första julklappstomten, Santa Claus, i röd dräkt och med vitt skägg för *Harper's Weekly* 1863 (t.ex. Werkmäster 1996). Att julklappstomten dök upp under 1800-talets senare del kan bero på att manlighetens roller förändrades, främst för borgarklassen. Den brittiske historikern John Tosh (2007) ser hur jultomten återgav fadern en roll i familjen, som han började förlora under den viktorianska tiden. Tomten kom med gåvor och fadern kunde genom att kläda ut sig till denna karaktär visa hur han säkrade sin familjs materiella välstånd. Det blev med andra ord tydligt att det var pappas pengar som möjliggjorde konsumtion av klappar och annat som hör julen till. Kontorister och kamrerer fick därigenom tillbaka en viss jägarstatus, samtidigt som hemmet utvecklades till en rituell plats för en ideologi som gjorde familjen till en religion med fadern som auktoritet.² Julfirandet kan då jämföras med ett hemförande; klapparna blir troféer och bevis på ett väl utfört arbete (Sörlin 1996). Men frågan är om det kanske främst gällde i Storbritannien och USA, då svenska jultraditioner och illustrationerna av dem inledningsvis såg annorlunda ut. Möjligen finns här andra ideologiska förtecken bakom hemförandet än de som kan förknippas med jägarsamhället.

I artikeln kommer illustrationer av tre svenska konstnärer från en och samma generation att lyftas fram: Elsa Beskow, Carl Larsson och Jenny Nyström. Deras konstverk kan betraktas som ikoniska exempel som gestaltar framväxten av en modern svensk jultradition och de ideal rörande genus och nationalism som den skapar.³ Genom att framför allt Larssons och Nyströms julillustrationer återfanns i dåtidens nya medier, främst kolorerade jultidningar och julkort, spreds de snabbt över landet, vilket försvagade äldre regionala traditioner. Deras illustrationer blir därför intressanta eftersom de fick stor genomslagskraft nationellt och de reproduceras än idag. De står också som förebild för senare

populära konstnärliga avbildningar av julfirandet i exempelvis kalendrar och böcker, på julkort och kakburkar. För Beskow kommer illustrationer till sagan *Petters och Lottas jul* att analyseras.

Motivstudier, det vill säga jämförande analyser inom en viss motivgrupp, är ett etablerat fält inom konstvetenskap och denna studie faller inom dess ramar, då syftet är att undersöka hur julen gestaltas i ett urval konstverk. Genom närläsningar av motiven där exempelvis detaljer, karaktärer, händelser och relationer identifieras kan bildernas berättelser belysas och analyseras. Influenser till analyserna kommer huvudsakligen från litteraturvetaren Mieke Bal, som varit mycket betydelsefull inom fältet visuell kultur (t.ex. 1991, 1999 och 2005). Hon representerar inte någon specifik modell vad gäller bildanalys, utan bidrar snarare med ett förhållningssätt. Genom den närläsning av bildkonst som hon förespråkar synliggörs hur konstnären framställer betydelser visuellt, närläsningen är också en god grund för jämförande analyser. I urvalet av verk till denna artikel finns även en koppling till texter, många av bilderna är illustrationer till sagor eller andra typer av berättelser. Att i analysen låta förbindelsen mellan text och bild framträda gör tankegodset bakom verken tydligare, i detta fall idéer som bidrog till nya gestaltningar av julfirandet; för illustrationerna speglar inte bara en text, de innehåller ofta egna versioner av berättelsen som kan ta sig oberoende uttryck. Här intresserar jag mig särskilt för gestaltningen av kön, exempelvis vad kvinnor och män tilläts göra, som visar på föreställningar om genus vid sekelskiftet 1900. Analyserna av konstverken inleds med en beskrivning av vad jag ser, figurer, detaljer och relationer. Därefter tolkas innebörden av vad jag identifierat, genom jämförelser med andra konstverk och eventuell text. Konstverkens kontext är också intressant för tolkningen, som att placera in verket i konstnärskapet, dess samtid och sammanhang.

Tiden före jultomten

I Sverige fanns en föregångare till julklappstomten, då julklapparna från 1700-talets mitt delades ut av julbocken (Swahn 2006, Werkmäster 1996). Innan dess var bocken en del av julfirandet genom diverse upptåg, vilka finns dokumenterade från 1500-talet, och under förkristen tid förekommer den som asaguden Tors dragare (Ehrensverd 1979). De flesta skotte förvisso julklappsutdelandet på egen hand, att ge en gåva var närmast en egen liten kurragömmalek, men i städerna fanns utrymme för en mer professionell distributör. Min första kontakt med den lite skrämmande julbocken var genom Elsa Beskows *Petters och Lottas jul* från 1947.⁴ Sagor om personerna i boken hade publicerats sedan 1918 och berättelsen är en del av sekelskiftets barnkultur.⁵ Historien är situerad till 1800-talets mitt och Beskow vill med sagan bland annat förmedla kunskap om hur ett borgerligt julfirande såg ut

innan julklappstomten kom till Sverige. Det var dock inte bara julbocken som var kuslig för ett barn fött i slutet av 1960-talet, eftersom här finns även den mystiske Farbror Blå. Det finns många frågor kring denna litterära gestalt: Vad gör han? Vem är han? Vad har han för relation till Tant Brun, Tant Grön och Tant Gredelin? Och inte minst, på vilket humör är han i stunden? I alla Beskows berättelser om den ovanliga familjekonstellationen är han ömsom kolerisk, sträng eller leklysten.

För att rekapitulera historien och dess illustrationer av julen, så är det barnen Petters och Lottas allra första julfirande. De hjälper till med förberedelserna, där tanternas huvuduppgift bestäms utifrån deras respektive karaktär. På den första stora färgbilden ses eleganta Tant Gredelin hänga upp nya gardiner. Den matglada Tant Brun står framför spisen i köket och barnen får hjälpa henne med pepparkorna, medan den händiga Tant Grön putsar

Elsa Beskow, ur *Petters och Lottas jul*, 1947. © Elsa Beskow.

kopparpannor intill. Men vad gör Farbror Blå? Jo, på följande färgbild tar han med barnen ut i skogen för att hämta en julgran. Bilden visar honom i skogen med barn, kälke och gran, och han höjer yxan i luften där han tar täten med bestämda steg. Den här gången är det ingen lek att vara ute med Farbror Blå. Tyvärr är hans kunskaper om naturen lite skrall (till och med de snöklädda smågranarna hånlar åt honom och barnen) varför han går vilse i det tilltagande mörkret. Hela sällskapet undsätts av en mer skogsvan timmerhuggare, och såväl julgran som julfrid kan räddas – låt vara att Farbror Blås stolthet fått sig en liten törn. När julafton väl kommer har tanterna gemensamt klätt granen och Tant Gredelin sitter vid pianot och underhåller med julsånger. Men vad gör Farbror Blå? Han läser julevangeliet, som så många andra patriarker i skildringar av julfirandet. Dessutom skrämmer han upp Petter och Lotta när han förvandlar sig till julbocken mitt under julmiddagen, som enligt illustrationen mest verkar bestå av pepparkakor, äpplen, tårta och annat gott som tilltalar barn mer än julsinka. Tack vare gåvorna förvandlas julbocken till en trevlig bekantskap, för det är först julen därpå som Farbror Blås förklädnad faller, en erfarenhet han kommer att få dela med sentida utklädda tomtar i såväl fiktion som i verkliga livet. Fantasier om julbocken fyller Petter och Lotta fram till nästa jul, då de själva vill förära tanter och farbror med egna julklappar som bocken ska dela ut. Här skildras tydliga genussignaler: Lotta kan redan sy och sticka så hon har inte några problem att få till gåvor. Illustrationen visar att hon redan är i färd med att lacka sina klappar, men Petter måste lära sig att snickra. Är det då Farbror Blå som agerar lärare åt honom? Nej, det är naturligtvis Tant Grön, men Farbror Blå ska få den finaste och största presenten – ”en vildes bokhylla” där han kan ha sina ”indianböcker och andra böcker om vilda folkslag” (Beskow 1963:32). Den borgerliga patriarkens kontakt med jägarsamhället kan onekligen ta

sig många olika uttryck och borgerliga koloniala perspektiv uttrycks även i Tant Gredelins skeptiska anmärkning att de illitterata vildarna knappast behöver bokhyllor. Hon beskrivs av litteraturvetaren Stina Hammar (2002b) som den enda av tanterna som inte imponeras av farbrorn, för ofta framställs han som en auktoritär kraft i sagorna.

Även om det är en ovanlig familj som skildras i sagan om *Petters och Lottas jul* behåller de mycket av den borgerliga kärnfamiljens karaktär i julfirandet. Tanterna är husliga och gör lätt identifierbara saker som hör ihop med deras karaktärer, barnen lär sig att utföra uppgifter som passar deras kön och Farbror Blå tillåts göra några vitala punktinsatser. Ser man till de övriga böckerna i serien bor han heller inte i samma hus som tanterna utan mitt emot. Han ”är en invandrare i kvinnoriket, han talar ett annat språk, stödd på vetenskapen” (Hammar 2002b:92). Men sagan kostar också på sig emancipatoriska drag, som att det är Tant Grön som fixar det fysiskt krävande arbetet och Farbror Blå som misslyckas i sin auktoritära roll när han går vilse i skogen eller blir avslöjad som julbock. I fråga om manlighet kan han nästan jämföras med pojken Petter, då de båda två måste inhämta kunskaper för att klara genusförväntningarna. De tre tanterna ger tillsammans en bild av kvinnliga egenskaper som gemensamt kan stå för urmoderns. De får alla stå för trygghet och kärlek (Hammar 2002b). Det kan vara Beskows egen erfarenhet av att leva i en liknande storfamilj som ligger till grund för historien, då hon och hennes syskon, sedan fadern avlidit, bodde tillsammans med mamma, två mostrar och en morbror. Det förekom även andra starka kvinnor i hennes släkt och som ansvariga för hennes skolgång var bland andra Ellen Key (Hammar 2002a, 2002b). Beskow är också en vital del av den första egentliga barnkultur som utvecklades i Sverige kring sekelskiftet 1900, med sagoillustrationer som tog sin utgångspunkt i såväl svensk natur och

historia som i dåtidens aktuella politiska frågor (Hammar 2002b, Toijer-Nilsson 2002). Idag är hon måhända reducerad till sagotant, men har exempelvis väckt uppskattning för sin förtrogenhet med naturen (Ekman och Eriksson 2011).

Drömmen om allmogejul

Ett mer traditionellt familjefirande av julen finner vi hos Carl Larsson. Här samsas både föreställningar om den borgerliga kärnfamiljen och landsbygdens storfamilj. Hans skildringar av hemmet Lilla Hyttnäs i Sundborn har på olika sätt fungerat som symbol för svenskhet och trivsel. Larsson skildrade huvudsakligen julfirandet och julförväntningarna i den estetiserade julen. Paret Carl och Karin Larssons förhållningssätt till livet och konsten var att dessa aspekter skulle förenas som ett led i allkonstverkstanken. Det fanns vid sekelskiftet en modernistisk rörelse inom konsten som hyllade alla konststarters förnande i syfte att skapa högre levnadsstandard och en mer själsligt uppbygglig tillvaro (se t.ex. Gynning 2006, Eriksson, 2003). I boken *Spadarvet: Mitt lilla lantbruk* (1905) skildras året på den bondgård som Larsson köpte 1897 för de pengar han fått för utsmyckningen av Nationalmuseum. Bondgården låg granne med Lilla Hyttnäs, som de främst använt under jul- och sommarferier fram till 1901, då det blev familjens permanenta hem (Gedin 2011, Gunnarsson 1992).

I *Spadarvet* avslutas året och berättelsen med julafton och i illustrationen är det julbordet som upptar mest yta. Där tronar skinkan tillsammans med den övriga maten: smör, ost, potatis och bröd. Ett av de förväntade inslagen på bordet saknas dock, nämligen julgröten. Men av texten förstår man att den serveras senare på kvällen tillsammans med lutfisken. Två stora kandelabrar skänker ljus åt skildringen tillsammans med elden i spisen i bakgrunden.⁶ Intill, vid eget bord, sitter Carl Larssons far Olof i högsätet, uppassad

av Karin Larsson och en av döttrarna. Patriarken är ett självklart centrum för umgänget i rummet. I bilden är det dock flickan Martina som bjuder betraktaren på ett skummande krus med hembryggt öl på vänster kant, som väcker mest uppmärksamhet. En gran skymtar i bakgrunden och det ligger granris kring tunnan på faderns bord, men i övrigt motsvarar inte illustrationen dagens förväntningar på en julmyckad matsal. Betydligt viktigare för Larsson har alla silverbägarna varit, åtta av dem tillsammans med en silverkanna är placerade i förgrunden på bordet – en symbol för det materiella välståndet i tomtens frånvaro. Läser man Larssons text så ser man att han inte identifierar sig med jägarnas skara, utan med en annan proviantör: ”Och vad är julmaten om ej allt vad mitt lantbruk ger: det är en sannskyldig lantbruksutställning, det är det materiellas triumf och grand prix [...] Att allt hö är kött veta vi, bönder; så därför tycka vi det inte är mer än rätt att både bås, kätte och stia fått ge sin tribut till julkalaset” (Larsson 1919:69f). Men vad gör då hans fru Karin Larsson? ”Nu säger Karin: – Var så god!” (Larsson 1919:70). Äran för välsmaken, tillfredsställelsen och mättnaden maten skänker faller helt på bonden själv, som inte bara tillgodoser sin egen familj utan alla som verkar och finns kring bondgården.⁷ Att Karin Larssons konstnärskap under lång tid till stora delar var bortglömt är delvis en konsekvens av Carl Larssons hävdande av sitt eget. Noterbart är att, förutom hos Elsa Beskow, kvinnornas ofta hårda arbete inför julen mestadels är helt frånvarande i de illustrationer som skildrar julen, trots att idealet om att ha en rik och fridfull jul än idag huvudsakligen är kvinnors ansvar (Löfgren 1993).

Carl Larsson kom två år senare, 1907, att göra en större variant av motivet, en triptyk som kallas *Nu är det jul igen*. Bordet har nu hamnat parallellt med bilytan i mellangrunden. I bakgrunden uppenbaras det snöiga landskapet genom de stora ateljéfönstren. Där kan

Carl Larsson, *Nu är det jul igen*, 1907. Foto: Nationalmuseum.

vi se hur konstnären själv tittar ut mot snön. I förgrunden ser vi tre figurer på var del av triptyken. I mitten står familjens kokerska Anna Arnbom med det stora kruset i famnen och bakom henne skymtar vi Jungfru Maria med Jesusbarnet, som också fått plats vid bordet. I den vänstra delen ser vi dels en äldre dalkulla som sitter lutad mot eldstadens värme, dels Olof Larsson i bakgrunden, fortfarande upp-passad av Karin Larsson som nu ser en smula bekymrad ut. I den högra delen finns sonen Esbjörn i röd luva, som spanar under granen som nu har flyttats till förgrunden och pyntats med smällkarameller, diverse julfigurer, röda äpplen och svenska flaggor. Esbjörn påminner förvisso om en liten tomtensisse, men i övrigt

är det den nationalromantiska föreställningen om Dalarna som konstnären iscensätter som verkets huvudtema, främst genom hembygdsdräkter och framträdande föremål. Här är det definitivt den lantliga idyllen, som tilltalar den borgerliga stadspubliken, som har skildrats, det blir både hemtrevligt och exotiskt. Drömmen om denna idyll håller i sig in på 2000-talet, och den som vill fira jul på Carl Larssons vis kan finna hjälp i en veckotidningsartikel. I artikeln får läsaren tips om hur man skaffar rekvisitan från illustrationen och har man inte arvegods att tillgå, som egentligen är det bästa då det är många generationers drömjul som ska skapas, så kan man leta i antikaffären efter ”föremål med tradition” (Welin

2008: 40f). Julfirandet verkar här förvandlas till ett läsarnas familjemuseum, likt det som ättlingarna till Carl och Karin Larsson än idag förvaltar. Julpynt, ärvt eller skapat av barnen i skolan, kan bli viktiga symboler när man vill bevara eller skapa en idé om den perfekta traditionella julen (Löfgren 1993).

Hemmets materiella välstånd kan väl också sägas vara fokus för de akvareller som Carl Larsson målar och vars tema är själva julklapparna, eller rättare sagt, barnens förväntningar och glädje över sina presenter. I *Da'n före julafton* (1892) ser man en barnaskara som står vid en stängd dörr och försöker både lyssna och titta genom nyckelhålet för att få en försmak av paketinnehåll och andra eventuella

hemligheter. En tapet av trearmade juleljus mot röd botten fungerar som ram för verket, en referens till hemslöjd och allmogekultur. *På juldagsmorgonen* (1894) visar barnkammaren, med egen julgran prydd med svenska flaggan, och barnen som är sysselsatta med de nya leksakerna. Carl Larsson finns tillsammans med barnen i dessa bilder, det är exempelvis inte han som står bakom den stängda dörren och pysslar utan andra vuxna (förslagsvis mamma Karin Larsson). Istället delar han barnens förväntningar och glädje genom att skildra de fångade ögonblicken utifrån deras perspektiv. Familjefadern har här tillfredsställt sin familj på ett sätt som motsvarar John Tosh's diskussion kring manligheten i borger-

skapets julfirande under 1800-talets senare del. Barnens glädje blir pappans belöning för ett lyckat faderskap. Det nationalistiska anslaget med att låta den relativt moderna julgranen prydas av den svenska flaggan hör ihop med tidsandan, och verkar vara en given markör för Larsson även i den mer privata bildsfär som båda dessa sistnämnda verk kan sägas tillhöra.

Carl Larsson gör också några få jultomtar. Ett sådant exempel är omslaget till tidskriften *Jultomten* 1896 med en något överförfriskad tomte som måste bäras av barnen då han inte kan stå på egna ben. Kopplingen mellan påstruken manlighet, jul och barn var säkerligen endast menad som en lustifikation. Men eftersom temat även vid 1800-talets slut var en sorglig realitet för många barn blev bilden kritiserad av tidskriftens ena redaktör, Amalia Hammarlund (Ehrensverd 1979). 1901 gör Carl Larsson ytterligare en illustration till samma tidskrift kallad *Kerstins slädfärd*, där han gör flickans kusk till tomte. Släden dras av getter, något som kan förbrylla, men detta tillsammans med tomtetypen, är en innovation av genrens drottning Jenny Nyström. Geten får helt enkelt symbolisera den gamla julbocken och genom att kombinera de båda motiven får den nya julklappstomten draghjälp i lanseringen.

En svensk julklappstomte

Jenny Nyströms första tomte, egentligen en julvätte, var en illustration till Viktor Rydbergs *Lille Viggs äventyr på julafton* 1875. Historien hade publicerats redan 1872, men nu skulle den även illustreras (Ehrensverd 1979). Författaren blev dock missnöjd eftersom konstnären inte följde textens beskrivning av julvätten. I februari 1881 var det dags för ett nytt samarbete då Nyströms illustration till Rydbergs dikt *Tomten* publicerades i *Ny Illustrerad Tidskrift*. Nu följer hon instruktionerna och han tycks vara nöjd med resultatet som sägs ha lånat utseende av Nyströms pappa

(Werkmäster 1996).⁸ Detta är den tomtetyper hon sedan utvecklar och kommer tillbaka till under en följd av år. De första julklappstomtarna såg dagens ljus i bilden *Julafton*, som publicerades i *Ny Illustrerad Tidning* 1884 (Ehrensverd 1979). Två äldre tomtar och en yngre drar julklappar adresserade till far och mor på en kälke, samtidigt som en annan liten nisse lyssnar till kyrkklockans klang. Jenny Nyströms julklappstomte är minsann ingen hedning, utan kan ses stå och be utanför en upplyst kyrka eller bistå med klockringning (t.ex. på illustrationer i Forsberg Warringer 1996:17, 20, 27). Hon kom sedan att illustrera omslagen till barntidningen *Jultomten* från dess första nummer 1891 och ytterligare tretton nummer fram till 1915, vilket visar att hennes version av jultomten var efterfrågad också som ett slags varumärke (Werkmäster 1996).

Nyströms julklappstomte har sitt ursprung i den svenska gårdstomten, vars enda kontakt med julen är att den serveras julgröt som tack för årets arbete. Men till skillnad från den ofta sträva och allvarsamme gårdstomten är jultomten en glad, snäll och kul typ. Han har alltid röd luva, men klädedräktens färger kan i övrigt variera mellan grönt, brunt och blått. Nyströms lärare, Fredrik Wohlfart, som gör gårdstomtar med denna luva, kan ha varit en inspirationskälla (Werkmäster 1996, Ehrensverd 1979). Gårdstomtens utseende i svenska illustrationer från 1800-talets sagor kan också ha influerats av de trädgårdstomtar i porslin som vid denna tid importerades från Tyskland, Österrike och Italien där de tillverkats sedan 1700-talet. Dessa trädgårdsminiatyrer kan givetvis också tänkas ha utgjort en influens för Nyströms småväxta julklappstomtar (Ehrensverd 1979). Hon gjorde förvisso några fullvuxna tomtar av angloamerikanskt snitt, men de är få, liksom att det sällan förekom föräldrar eller andra vuxna i hennes julschildringar. De senare ses oftast i motiv kopplade till julottefirandet.

Jenny Nyströms julklappstomtar umgås med varandra, de verkar leva i ett slags storfamiljer bestående av manliga tomtar i olika åldrar närmast helt utan kvinnor, samt skildras tillsammans med barn och/eller djur. Barnen är vanligtvis de som ska få klapparna, men de deltar också i ringdans eller andra lekar med tomtarna. Paketerna levereras ofta med hjälp av djur, dels de som förknippas med julen, som getter och grisar, dels andra djur typiska för bondgården: hästar, katter, hundar och tappar. Därutöver förekommer också vilda djur som skogens älgar, rävar och björnar, eller mer exotiska som elefanter, giraffer och dromedarer på besök i den svenska vintern (illustrationer i Forsberg Warringer, 1996: 47f). Nyströms bildvärld tilltalar en barnslig fantasi i det att den saknar begränsningar till vad som är att betrakta som möjligt. De djur som hör hemma i ladugården eller i storskogen kan antingen ha karaktär av nationalistiska folklivsskildringar, eller bjuda på samma lekfullhet som de exotiska djuren. När två högfärdiga tappar drar släden eller den stora brunbjörnen rycker i dörrhandtaget ligger fablernas värld nära till hands. Intressant att notera är att det aldrig i de exempel jag haft möjlighet att studera finns illustrationer som visar att tomten tar hjälp av den amerikanske tomtens ständige följeslagare, renen. Möjligen ansågs renar vid denna tid inte vara tillräckligt svenska för att fungera i en nationalistisk kontext, men underligt nog verkar de heller inte fungera som ett lämpligt exotiskt inslag. I en kolonial era där upptäcktsresor kan sägas vara del av barns äventyrliga fantasier är det måhända närmare till elefanter och giraffer än till den mer nationalistiskt konfliktfyllda samiska renen (se t.ex. Lundmark 1998). Journalisten Catomeris (2004) beskriver sekelskiftet 1900 som ett kulturklimat där samerna och renen är närmast omöjliga att separera från varandra. Mot den bakgrunden är det inte särskilt konstigt att den ”svenska” tomten inte kan ses uppträda tillsammans med den ”samiska” renen.⁹ Tomten

Jenny Nyström, illustration till tidskriften *Julbocken*, 1908. Foto: Kalmar Läns Museum.

kunde dock få kontakt med en mer uttalat nationalistisk historieskrivning när den kopplades samman med vikingabåtar eller ses motta hyllningar sittande på en drakornamenterad tron. Konstvetaren Barbro Werkmäster (1996) beskriver också hur jultomten hos Nyström kan bli födelsedagsbarn, Oden, kung eller Kristus när han står som symbol för föreningen av julfirandets alla möjliga traditioner.

Jenny Nyström gjorde ca 250 illustrationer till jultidningar (Werkmäster 1996), som är det medium som under årtiondena kring sekelskiftet 1900 nådde flest människor från skilda samhällsklasser, därtill kommer stora mängder bonader och julkalendrar. Idag förknippas nog Nyström däremot mest med julkort och hon uppskattas ha gjort ungefär 3000 förlagor under sitt långa liv (Swahn 2008). 1877 infördes ett billigare porto för brevkort, vilket gjorde dem populära att skicka och då slog också julkort igenom i Sverige. I England fanns julkort redan på 1840-talet, men

där skildrades istället julfirandet inom familjen och givmildhet mot samhällets fattiga i Charles Dickens anda (Dodd 2008, Storey 2008). I Sverige importerades julkorten, som så mycket annat i det moderna julfirandet, från Tyskland. Men illustrationerna av julklappstomten ansågs en smula för främmande när de visade en fullvuxen, skäggig, munkliknande figur klädd i kåpa och skinnmössa i mörka färger, alternativt skrudad i helvitt (Ehrensverd 1979). Så när Jenny Nyström började göra egna förlagor, inledningsvis för förläggaren Axel Eliasson i Göteborg 1898 (Forsberg Warringer 1996), fyller hon troligtvis ett behov i den nationalistiska anda som råder. Likt Carl Larsson visar hon upp ett julfirande med rötter i en gammal allmogekultur, men hon gör så mycket mer. Hennes bilder skildrade inte en fadersfigur med kontakter i bonde- eller jägarkultur. Istället är det ett tomtekollektiv som tillsammans med barn och djur skapar julstämning. Tomtarna är inte några auktoriteter, de är småväxta, roliga, nyfikna, omtänksamma och givmilda på olika sätt (de delar inte bara ut julklappar). Sammantaget framstår de alltså snarare som ideal för hur borgerliga barn ska vara än som en bild av familjefadern. I Nyströms bildvärld finns också stort utrymme för modernitet och teknisk utveckling. Tomtarna använder inte bara traditionella researrangemang vid julklappsutdelningen utan tar luftballong, flygplan, tåg, båt, bil och lastbil till hjälp och ses dessutom sitta vid radion tillsammans med julgrisen för att lyssna till utsändningen. Tyvärr har dessa skildringar, liksom de med exotiska djur, inte kommit att tillhöra de ”klassiska” julmotiven i samma utsträckning som de bilder vilka anspelar på allmogedrömjulen. Varför?

Det tycks som om många idag tilltalas mest av de illustrationer som rymmer en nostalgi över svunna tider sammankopplad med en barnatro (se t.ex. Mundy 2008). Inför julen 2008 meddelade TT att kanadensiska forskare försäkrar att det inte är skadligt för barnen att

få reda på att tomten inte finns. Få uppvisar men för livet, de flesta växer ifrån sin tomte-tro på ett mer ”naturligt” sätt, vilket kanske underlättar för pappor att behålla rollen som patriark? Genom att göra julen till en barnens högtid så säkerställer man indirekt de vuxnas roll som garanter för att högtiden ska firas på ett trevligt, traditionellt sätt. Med kärnfamiljen som ideal i denna föreställning så är faderns roll som proviantör säkrad och när den dessutom skildras genom en alltigenom manlig värld, som i Nyströms tomtefamiljer, behöver den inte ifrågasättas. Hennes tomtefigur kom också att användas i den för sekelskiftet 1900 moderna barnpedagogiken, där tomten främst belönar barn med julklappar för deras snällhet istället för att straffa olydiga (Werkmäster 1996). Lévi-Strauss (1993) benämner detta som en initiationsrit vars syfte är att kontrollera den yngre generationen.¹⁰ Än idag används jultomten som löfte (och hot) i barnuppfostran i många svenska hem. Kärnfamiljen och julfirandet har trots allt samma ursprung, ända tillbaka till 300-talets Rom, när kyrkan omgestaltar familjeideal till att röra mindre enheter med barnet i centrum. Detta återspeglas sedan i det kristna julfirandet som från början domineras av berättelsen om barnet (Miller 1993).

Det är också intressant att ur genusperspektiv studera hur Jenny Nyströms konstnärskap behandlats i konsthistorieskrivningen. Det finns två lika generella föreställningar som reproduceras, antingen att hon såg tomteillustrationerna som endast ett sätt att försörja familjen, eller att hon verkligen älskade sina tomtar och njöt av att göra dem. Man låter dels förväntningar kring kvinnor och konstnärlig verksamhet, dels förväntningar på julen som mysig idyll ha inverkan på de omdömen som fälls över hennes konstnärskap. En kvinna som visat ambitioner att bli en etablerad konstnär, men som på grund av sin sjuklige man måste bidra med säker försörjning blir lätt uppfattad som en martyr av dagens be-

traktare. Samtidigt vill man inte få sin jul förstörd med misstankar om oäkta känslor och en kvinna ska dessutom gärna älska sin konst som vore alstren hennes barn. Tolkningarna ter sig oförenliga, men kanske behöver vi inte välja mellan dem. Självklart hade Jenny Nyström drömmar om att få vara en etablerad konstnär, varför annars skaffa sig en gedigen utbildning och delta i utställningar med porträtt och genremålningar. Hon hade dock ägnat sig åt illustrationsarbeten under hela sin studietid som en väg att kunna överleva ekonomiskt. Illustrationer var dessutom på modet inom tidskriftsbranschen när hon inledde sin konstnärsbana och därför knappast en föraktad genre bland konstnärer (Werkmäster 1996). Tomten som vi känner den i Sverige är till stor del hennes egen skapelse och det är inte alls omöjligt att hon tyckte om det arbetet med tanke på den variation och uppfinningsrikedom hennes förlagor uppvisar (möjligtvis med undantag för de sista åren). Oavsett vilka synsätt vi ser som de mest rimliga är det hur som helst fråga om ett livstidslångt konstnärskap som påverkat flera generationer.

Tradition och nutid

Att tillämpa angloamerikanska undersökningar och resultat på ett svenskt material är inte alltid lyckosamt. Exempelvis är det tydligt att det inte primärt är jägarstammen man försöker återkoppla till i det svenska bildmaterialet, utan istället återfinns bonden och allmogekulturen som den självklara förebilden i det svenska julfirandet. Men härigenom blev julen också här pappornas högtid, då de förutom att komma med klapparna och tända julgransljusen också ”kunde konsten att tranchera en skinka” (Swahn 2006:32). Hemförande har inte bara med byten att göra, utan också med odlandets troféer. Att använda sig av allmogekulturen i julschildringar blir därmed också en symbol för en lång och samtidigt tidlös tradition. I en alltmer urbaniserad värld har detta rurala arv inte förlorat sin betydelse och

att Sverige utvecklas till ett alltmer mångkulturellt samhälle kan också medverka till motivens popularitet. Att finna trygga nationalistiska idealbilder behöver inte innebära att man utestänger nya influenser.

Ofta uttrycks en rädsla för att julen ska förstöras av reklam och köphysteri (t.ex. Miller 1993), vilket kan tyckas ironiskt då de kommersiella aspekterna är en väsentlig del av ett modernt julfirande alltsedan det sena 1800-talet. Emellanåt nämns begreppet ”Coca-Colonisation” (McKey 2008), som syftar på svenskättlingen Haddon Sundbloms fryntliga julklappstomte i företagets färger, som sedan 1931 spridit sig som det i många bemärkelser stora tomteidealet. I Sverige lever det numera ett parallellt liv med Jenny Nyströms mera småväxta kollektiv, där de troligtvis tjänar olika syften. Nyströms tomtar signalerar svenskhet, nostalgi och tradition, medan den amerikanska tomten visar på en form av global samhörighet. Jultraditionen tenderar att kontinuerligt ändra sig efter hur tidsandan ser ut. Influenser blir alltmer angloamerikanska via populärkulturen, exempelvis genom ett årligen växande utbud av julmusik och julfilmer. Än så länge verkar det dock som om all denna massiva påverkan paradoxalt nog bevarar traditioner mer än den skapar nya. Förklaringen är att de likt bildkonsten har lyckats bli en del av själva jultraditionen. Lévi-Strauss talar om ”stimulus diffusion” (1993: 41 ff), vilket innebär att man hakar fast i en redan existerande tradition eller vana för att förändra ett beteende. Då sker förändringen i linje med traditionen och blir därför en mer omärklig process. Coca-Cola hävdar i sin årliga globala julreklam att de inte bara levererar läsk till hela världen utan även själva *julandan*. Men år 2008 tycks ett förtydligande ha varit av nödvändighet, för då förmedlade reklamen på affischer i svenska städer att ”Coca-Cola is a Must for Christmas”. Varje år rapporteras hur storföretaget tappar marknadsandelar i Sverige eftersom

här finns en egen produkt, julmust, som lanseras med hjälp av illustrationer av Jenny Nyström eller någon av hennes efterföljare. Förutom att musten måhända passar vår salta julmat bättre, så signalerar den med hjälp av etiketter och reklam svensk jultradition, nostalgi och barnatro.

Det som framstår som mest tänkvärt när man på detta vis jämför angloamerikanska studier och det svenska bildmaterialet är hur julfirandet tydliggör patriarkala strukturer samtidigt som det också iscensätter en borgerlig familjeideologi. Kärnfamiljen som ideal tycks höra samman med nostalgi i en tid när allt fler lever singelliv i storstäderna eller är ensamstående med barn, snarare än att upprätthålla ett auktoritärt fadersideal. Julskildringarna visar helt enkelt fram en familjegemenskap som verkar vara både naturlig och lycklig. Inga tunga förberedelser, känslor av otillräcklighet eller andra bekymmer stör den efterlängttade julefriden. Förutom att fungera normativt leder fokuseringen på familjelivet i bildkonsten därmed också till en känsla av samhörighet. Vi kan alla skratta åt en misslyckad fadersgestalt i form av Farbror Blå, önska oss Sundborns dignande julbord eller sentimentalt betrakta julklappstomtarnas lek med barnen.

Ett modernt tillbakablickande

Syftet med denna artikel har varit att undersöka hur julfirandet skildras i svensk bildkonst från sekelskiftet 1900. Det är konstverk som används fortfarande idag, samtidigt som vårt moderna julfirande i det närmaste ignoreras inom samtidskonsten. Konstverken som analyserats för denna studie kan därför både förstås som idealbilder, det vill säga fantasier över en lycklig och lyckad jul, och som historiska avbildningar. Det är verk som i sin strävan efter modernitet och nationalism kombinerade ett nytt borgerligt firande med en återblick på svensk bondekultur. Elsa Beskow, Carl Larsson och Jenny Nyström är

goda exempel på konstnärer som var med i lanseringen av ett modernt julfirande vid sekelskiftet 1900. Illustrationerna fick stor spridning genom nya medier som jultidningar och julkort, vilket gjorde att det på bred front spreds en helt ny nationell föreställning om idealt julfirande. Man kunde på ett helt nytt sätt dela förebilder, vilket gjorde att regionala yttringar alltmer slogs ut. Deras gestaltningar lever kvar än idag, både som ständigt återkommande reproduktioner och som influenser för efterföljande julschildrare.

Det finns två bärande stråk i alla tre konstnärskapen – att vara estetiskt och ideologiskt modern och samtidigt traditionellt nationell. Detta återfinns i samtidens konstnärliga strävanden där man – mot bakgrund av den alltmer industrialiserade staden – estetiskt och traditionellt ville bevara banden till det som upplevdes som en naturligare tillvaro på landsbygden. Bondekulturen blir därför den svenska urbild som det framväxande borgerskapet speglade sig mot och länkade till när man skulle förmera en ny modern tillvaro där kärnfamiljen var central och barnen stod i fokus. Ur detta skapades ett nytt kommersiellt julfirande baserat på pappas pengar, med en egen nationellt utformad svensk julklappstomte som knyter an till den äldre gårds-tomten. Likt viktorianerna i England skapar svenskar vid sekelskiftet 1900 en jultradition som föreställs vara ålderdomlig och därigenom tidlös och gångbar även i det moderna samhället.

Av de tre konstnärerna var det var bara Elsa Beskow som skildrade julförberedelserna mer ingående i berättelsen *Petters och Lottas jul*. Därigenom är det också i hennes konstnärskap som skildringar av kvinnornas arbete inför julen återfinns. Dessutom kunde hon kosta på sig att raljera lite över Farbror Blå och dennes förmodade auktoritet. Tant Brun, Tant Grön och Tant Gredelin visste både sin plats och vad de kunde, liksom Lotta som redan kunde sy och sticka. Däremot stötte såväl Farbror Blå

som Petter på problem med sina kulturellt tillskrivna kompetenser. Kvinnligheten ter sig därigenom naturlig i meningen självklar och oproblematisk, medan manligheten blir en fråga om kunskap, inläring och kultur. Även om familjekonstellationen i sig är ovanlig, använde Beskow här ändå kärnfamiljen som modell.

Den borgerliga kärnfamiljen återfinns också i Carl Larssons jultskildringar, men nu sammankopplad med en nationalistisk tolkning av bondekulturen. Här skapades julen med storfamiljen som samlande tema mot en på samma gång exotisk och ursvensk estetisk fond i form av landskapet Dalarnas kultur. Fokus i Larssons verk ligger på hemmets materiella välstånd i form av mat, silverbägare, julklappar och gemyt och det är familjefadern som står bakom allt detta. Julen är i många borgerliga hem en slags högtid inte bara för barnen, utan även för patriarken, då det är hans ekonomiska välstånd som möjliggör julfirandet. Att då likt Larsson identifiera sig med bonden ter sig som en given förebild för en modern far som vill knyta an till en längre historieskrivning förbunden med makt och status.

Den tredje av dessa konstnärer, Jenny Nyström, värjde sig inte mot moderniteten i sina jultskildringar, tvärtom noterar vi närvaron av många tekniska uppfinningar i hennes tomteskildringar. Ett viktigt inslag i hennes illustrationer var dock, liksom hos Larsson, det nostalgiska tillbakablickandet mot bondekulturen. Det var också Nyström som i mångt och mycket bidrog till lanseringen av julklappstomten i Sverige, genom att ge den en för landet säregen gestaltning baserad på den traditionella gårdstomten. Även om Nyström alltså skapade en bildvärld centrerad kring bondekulturen, så kombinerades den på ett tydligt sätt med det urbana, det historiska och det exotiska. Föreställningar om barnets fantasi var det som möjliggjorde ibland halsbrytande kombinationerna i

tomteframställningarna där en manligt homosocial storfamilj av tomtar utgör grunden för Nyströms bildvärld. Våldigt få kvinnor skildras bland tomtarna och likaså mycket få vuxna. Idag är det dock uteslutande hennes tillbakablickande skildringar av tomten i bondesamhället som reproduceras. Den svenska publiken tilltalas uppenbarligen av nostalgin som därigenom fortsätter att länka samman det nutida julfirandet med föreställningar om en äldre allmogekultur.

De tre konstnärer som här har diskuterats har med andra ord det gemensamt att de alla låter också andra nationalistiska inslag än bondekulturens synliggöras i deras skildringar av julfirandet. I Larssons fall är nationalismen främst synlig i form av svenska flaggor. Även Nyström lyfter det nationalistiska genom den svenska fanan, men också genom att låta tomten ta del av fornnordiska traditioner och svensk flora och fauna. Samtidigt tycks hon uppvisa en viss distans till den samiska kulturen genom att inte låta renen figurera som en välvillig medhjälpare i hennes bildvärld, som exempelvis skedde i den amerikanska jultomtetraditionen. Hos Beskow blir det nationellt svenska å sin sida synligt genom förfarandet att låta den något äldre karaktären julbocken dela ut klapparna. Men även genom Petters present till Farbror Blå, ”en vildes bokhylla”, som dels visar farbrorns barnsliga fascination för böcker om indianer, dels får Tant Gredelin att ifrågasätta benämningen av föremålet på grund av vildarnas bristande läsförmåga. Det tycks inte alltid vara enkelt att likt Nyström blanda historia, exotism och modernitet.

Ett än starkare bärande gemensamt drag för de tre konstnärernas skildringar av julen är barnperspektivet. Att julen ses som barnens högtid har traditioner från det tidigkristna julfirandet och har fortsatt att vara ett viktigt ideologiskt inslag i sammanhang där man velat upprätthålla familjens centrala ställning (Miller 1993). Av det skälet har också barnperspektivet inneburit att fadern och kärn-

familjen placerats i ett okritiskt ljus. Helt i enlighet med den rådande borgerliga ideologin har pappans roll som familjens patriark därmed kunnat både iscensättas och bevaras. Firandets kommersiella karaktär gjorde att pappan som familjens ekonomiska motor synliggjordes och underströks, exempelvis när han klädde ut sig till julbock eller tomten (förhoppningsvis utan att avslöjas). Att barnen och kärnfamiljen är viktiga för julen syns också när firandet förvandlas till ett familjemuseum där såväl eget skapat som köpt pynt blir symboler för en familjetradition. Idealen till denna del av föreställningen om ett traditionellt och familjeorienterat julfirande finns i de illustrationer som gjordes av Beskow, Larsson och Nyström.

Än idag är det vanligt att bilder av julfirande fortsätter att skildra bondesamhället, hemmet och kärnfamiljen. Redan det är ett uttryck för att de sekelgamla skildringarna fortfarande berör, men det är inte hela sanningen. Visserligen talar många numera kanske mer om att fira en ”*Fanny och Alexander-jul*” efter Ingmar Bergmans film från 1982, som inleds med ett storartat julfirande, än att man tänker sig en bondejul. Det som har skett är alltså att vi har gjort borgerskapets föreställning om en traditionell jul till vårt ideal. Att koncentrera högtiden till familjen gör också att den bidrar till en känsla av samhörighet över samhällsklasser och nationsgränser, samtidigt som det härigenom ”kollektiva” julfirandet säkerställer en känsla av normalitet. Den traditionella, tillbakablickande och familjeorienterade högtiden blir till ett firande som upplevs som både globalt och transhistoriskt (Miller 1993). Vad den iscensatta julen tycks föreslå är i själva verket inget mindre än den suggestiva tanken om att över hela världen gör människor det samma som vi gör just nu.

Ann-Catrine Eriksson, FD

Institutionen för kultur- och medievetenskaper, Umeå universitet

Noter

- 1 Ursprunget till denna artikel är ett antal populärföreläsningar om julschildringar som jag hållit ensam, eller tillsammans med litteraturvetaren Annelie Bränström Öhman, bl.a. under titeln ”Mannen i rött: Julens genus i konst och litteratur” och ”Mannen i rött: Julen i konsten”.
- 2 Detta ska ses i ljuset av darwinismen som genom ny biologisk kunskap utgjorde en risk för faderns auktoritet inom familjen (Tosh 2007).
- 3 Det finns fler konstnärer vars skildringar av julen är värda djupare analyser, samtida som John Bauer och Otilia Adelborg eller de senare Einar Nerman och Helge Artelius som var populära på 1930- och 40-talen. Det får dock anstå till annat tillfälle, men att inkludera dem skulle kunna visa både på att framväxten av den svenska julklapptomten (eller för den delen även skildringen av gårdstomten) var en komplicerad historia och även belysa förändrigheten i värderingar av det svenska julfirandet.
- 4 Elsa Beskow kom även att illustrera andra sagor där tomten som naturväsen förekommer, exempelvis skogstomtarna i *Tomtebobarnen* från 1910 eller *Hattstugan* från 1930. Hon är inte så framträdande i skildringar av julklapptomten, men medverkar i jultidningar med sagor och illustrationer till sagor av andra författare.
- 5 Första boken *Tant Brun, Tant Grön och Tant Gredelin* publicerades 1918, de följdes sedan av *Tant Bruns födelsedag* (1925), *Petter och Lotta på äventyr* (1929) och *Farbror Blås nya båt* (1942).
- 6 Larssons förhållande till sin far beskrivs ofta som en komplicerad relation, varför Gedin (2011) gör en poäng av att det är Olof Larsson som syns i illustrationen från *Spadarvet* och varför konstnären vänder oss ryggen i den senare framställningen *Nu är det jul igen*.
- 7 Carl Larsson kom att benämna sig själv ”artist och lantbrukare” efter förvärvet av *Spadarvet*.
- 8 Notera alltså att dikten *Tomten* inte alls har med julen att göra och därför kan publiceras i februari, när det fortfarande är kall midvinter.
- 9 I en nordamerikansk kontext fungerar däremot kombinationen jultomte och ren alldeles utmärkt. Tomten är aldrig samma nationalistiska figur eftersom han, liksom renarna, kommer ifrån Nordpolen.
- 10 Att barns tro på tomten både är någonting oskyldigt och nostalgiskt ser han också i en debatt som uppstår efter att katolska kyrkan i Frankrike 1951 försökt

kritisera det den såg som en avgudadyrkan, vilket fick ett slags crescendo när en jultotme brändes på bål vid katedralen i Dijon med skolbarn som vittnen. Denna händelse är utgångspunkt i Lévi-Strauss artikel som ursprungligen publicerades 1952.

Litteratur

- Bal, Mieke 1991: *Reading Rembrandt: Beyond the Word — Image Opposition*. Cambridge University Press.
- Bal, Mieke 1999: *Quoting Caravaggio: Contemporary Art, Preposterous History*. Chicago och London: University of Chicago Press.
- Bal, Mieke 2005: *Louise Bourgeois' Spider: The Architecture of Art-Writing*. Chicago and London: University of Chicago Press.
- Beskow, Elsa 1963 (1947): *Petters och Lottas jul*. Stockholm: Bonnier Carlsen.
- Catomeris, Christian 2004: *Det ohyggliga arvet: Sverige och främlingen genom tiderna*. Stockholm: Ordfront.
- Connelly, Mark 2012 (org. 1999): *Christmas: A History*. London and New York: I.B. Tauris.
- Dodd, Sara M. 2008: "Conspicuous consumption and festive follies: Victorian images of christmas" I: Whiteley, Sheila (red.) *Christmas, Ideology, and Popular culture*. Edinburgh University Press.
- Ehrensverd, Ulla 1979: *Den svenska tomten*. Stockholm: Svenska turistföreningens förlag.
- Ekman, Kerstin och Eriksson, Gunnar 2011: *Se blomman!* Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- Eriksson, Ann-Catrine 2003: *Rummet som konstverk: Om konstnärsparet Charles Rennie Mackintosh och Margaret Macdonald*. Umeå: Studies in History and Theory of Art 5.
- Forsberg Warringer, Gunnel 1996: *God jul med Jenny Nyström*. Stockholm: Forum.
- Gedin, Per J. 2011: Jag Carl Larsson. En biografi. Stockholm: Bonniers.
- Gunnarsson, Torsten 1992: "Sundbornepoken". I: Gunnarsson, Torsten (red.) *Carl Larsson*. Höganäs: Wiken.
- Gynning, Margareta 2006: "Karin och Carl Larsson". I: Gynning, Margareta (red.) *Konstnärspar kring sekelskiftet 1900*. Stockholm: Nationalmusei utställningskatalog 647.
- Hammar, Stina 2002a: "Var kommer det vackra ifrån? En levnadsteckning över Elsa Beskow". I: Cederlöf, Ulf (red.) *Elsa Beskow: Vår barndoms bildskatt*. Stockholm: Nationalmusei utställningskatalog nr 628.
- Hammar, Stina 2002b: *Solägget: Fantasi och verklighet i Elsa Beskows konst*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- Larsson, Carl 1919 (1905): *Spadarvet: Mitt lilla lantbruk*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- Lévi-Strauss, Claude 1993 (1952): "Father Christmas executed". I: Miller, Daniel, *Unwrapping Christmas*. Oxford: Clarendon Press.
- Lundmark, Lennart 1998: *Så länge vi har marker. Samerna och staten under sexhundra år*. Stockholm: Rabén Prisma.
- Löfgren, Orvar 1993: "The great Christmas quarrel and other Swedish traditions". I: Miller, Daniel (red.) *Unwrapping Christmas*. Oxford: Clarendon Press.
- McKey, George 2008: "Consumption, Coca-Colonisation, cultural consumption – and Santa Claus". I: Whiteley, Shiela (red.) *Christmas, Ideology and Popular culture*. Edinburgh University Press.
- Miller, Daniel 1993: "A theory of Christmas". I: Miller, Daniel (red.) *Unwrapping Christmas*. Oxford: Clarendon Press.
- Mundy, John 2008: "Christmas and the movies: Frames of mind". I: Whiteley, Shiela (red.) *Christmas, Ideology and Popular culture*. Edinburgh University Press.
- Storey, John 2008: "The invention of the English Christmas". I: Whiteley, Shiela (red.) *Christmas, Ideology and Popular culture*. Edinburgh University Press.
- Swahn, Jan-Öjvind 2006: *Den stora julboken*. Bromma: Bokförlaget Ordalaget.
- Swahn, Jan-Öjvind 2008: *Jul med Jenny Nyström*. Bromma: Bokförlaget Ordalaget.
- Sörlin, Sverker 1996: "Om hemförande". I: Granqvist, Raoul (red.) *Villfarelsens blick: essäer om resan som kultur* Stockholm: B. Östlings bokförlag Symposion.
- Tosh, John 2007 (1999): *A man's place: Masculinity and the middle-class home in Victorian England*. New Haven and London: Yale University Press.
- Toijer-Nilsson, Ying 2002: "Ett nätverk av kvinnor". I: Cederlöf, Ulf (red.) *Elsa Beskow: Vår barndoms bildskatt*. Stockholm: Nationalmusei utställningskatalog nr 628.
- TT-notis, *Piteå-Tidningen*, 23.12.2008.
- Welin, Lisbeth 2008: "Fira jul på Carl Larssons vis". *Hemmets Veckotidning*, nr 52.
- Werkmäster, Barbro 1996: "Jenny Nyström och illustrationen". I: Gynning, Margareta (red.) *Jenny Nyström: Målaren och illustratören*. Stockholm: Nationalmusei utställningskatalog nr 593.

SUMMARY

On gender and the ideology of the celebration of Christmas
in Swedish art at the turn of the century 1900*Elsa Beskow, Carl Larsson and Jenny Nyström*

Contemporary art is not depicting the Christmas celebration in the same way as during the turn of the century 1900. In Sweden artists like Elsa Beskow, Carl Larsson and Jenny Nyström made Christmas illustrations that also became part of the celebration itself, through then new media, such as Christmas cards and illustrated magazines. It was a modern, urban, middle-class audience that consumed the images, but the motifs were looking back to a rural past. Christmas turned both patriarchal in connection to the family father with Christmas presents, foods and material richness. It also turned nationalistic when a Swedish version of the Santa Claus was invented from the traditional "tomte" (gnome) who originally was guarding and working at the farms. Especially in the work of Nyström the images of Christmas celebrations

were both connected to a presumed historical past as well as a modern future. References to a pagan past, present Christianity and modern lifestyles collaborated in making a typical Swedish Christmas. Even more interesting, these century-old images are still part of Swedish Christmas celebrations. In a time when family constellations are changing and Sweden is turning more multicultural, we hold on to a traditional ideal of how to make a perfect family Christmas. There is a timeless quality in Christmas celebrations and a sense of a global community when we imagine that everybody else in the nation or globally are doing the exact same thing as we do right now. There are few things experienced more normal and working normative than families and home life.

NYA AVHANDLINGAR

Florence Fröhlig: *Painful legacy of World War II: Nazi forced enlistment. Alsatian/Mosellan Prisoners of War and the Soviet Prison Camp of Tambov*. Department of Ethnology, History of Religions and Gender Studies, Stockholm University 2013. 230 s., ill. ISBN 978-91-87235-42-9.

Florence Fröhligs avhandling i etnologi handlar om minnen av tvångsrekrytering och fångenskap under andra världskriget.

Från 1870 till 1945 ändrade regionerna Alsace och delar av Lorraine nationalitet fem gånger. 1939 då Frankrike anslöt till andra världskriget var regionerna del av landet, när Frankrike besegrades ett år senare annekterades de av Nazityskland. I augusti 1942 beslutades att alla män i dessa regioner, födda åren 1908–1928, skulle anmäla sig till krigstjänstgöring i den tyska armén. De unga männen hade inget val eftersom nazisterna hotade att döda deras familjer om de skulle vägra eller desertera. 130.000 män tvångsrekryterades. Majoriteten sändes till östfronten och många av dem blev tillfångatagna och satta i ryska fångläger. De sovjetiska myndigheterna samlade de franska fångarna i fångläger 188, i skogen Rada nära staden Tambov i Ryssland. Efter krigsslutet återgick Alsace och Lorraine till Frankrike och de fångar som överlevt återvände hem. Där blev de betraktade som förrädare eftersom de slagits mot sina egna landsmän. Florence Fröhligs farfar och farfars bror var två av dessa män.

Fröhligs avhandling handlar om de återvändande människors erfarenheter av att ha slagits i den tyska armén och varit fångar i Ryssland. Hon undersöker de forna fångarna och deras anhörigas strategier för att hantera dessa erfarenheter och placerar på så vis andra världskrigets långtgående och fortfarande verk samma konsekvenser i fokus för sin avhandling.

Avhandlingens syfte är att undersöka hur kunskap och minnen av tvångsrekrytering och sovjetisk fångenskap har blivit och blir ihågkomna, kommunicerade och överförda i skenet av att fångarna blev betraktade som

fiender och förrädare när de återintegrerades i Frankrike. Fröhlig betraktar deltagarna i dessa minnesprocesser som minnesaktörer och hon undersöker deras strategier för att hantera och övervinna smärtsamma minnen och överföra dem från en generation till en annan.

De teoretiska och metodologiska influenserna är många, men hålls samman av ett intresse för minnesprocesser. I introduktionskapitlet förs teoretiska diskussioner om begreppen narrativ, erfarenhet, ritual, minne, plats och trauma. Fröhlig betraktar berättande och minnesskapande som mellanmänskliga processer och som strategier för att ge mening åt erfarenheter och på så vis omvandla dem. Dessa processer sker inom ramarna för ständigt föränderliga kulturella system.

Avhandlingen är strukturerad kring fyra strategier för att hantera erfarenheter av tvångsrekrytering och fångenskap. Dessa överlappar varandra och är även kronologiska. Den första strategin, enligt Fröhlig den vanligaste, är både individuell och kollektiv tystnad. Hon skriver om denna i kapitel två under rubriken ”To silence experience”. Fröhlig visar att det finns flera olika (sammanlänkade) former av tystnad. Hon urskiljer fyra. Den första kallar hon en politisk tystnad. Direkt efter andra världskrigets slut kastade sig de europeiska samhällena in i en period av glömska. Denna ledde till en kollektiv tystnad kring erfarenheter som de tvångsrekryterade hade och var ett slags hopp om att framtiden skulle läka alla sår och få människor att glömma krigets hemskheter. I relation till denna kollektiva tystnad skapades också en individuell självbevarande tystnad, vilken Fröhlig kallar en liturgisk tystnad. Hon betraktar den som ett slags överlevnadsstrategi, konstruerad för att hantera lidande och göra det möjligt att lämna kriget och dess konsekvenser bakom sig. Den tredje typen av tystnad som Fröhlig urskiljer är en konsekvens av hur samhället bemötte den typ av erfarenhet som de forna fångarna hade. Direkt efter kriget fanns det helt enkelt ingen plats för dessa erfarenheter. Den fjärde formen av tystnad som Fröhlig diskuterar är kopplad till skuld och förödmjukelse. Hon påpekar att flera av de forna fångarna kände sig skyldiga eftersom de var

desertörer och hade kämpat mot sina egna landsmän. Det enda manuskript som fanns tillgängligt för att gestalta krigserfarenheter var krigshjältens. Detta rymde inte på något vis erfarenheterna de forna fångarna hade.

Genom att urskilja dessa fyra former av tystnad visar Fröhlig att tystnad i efterkrigstiden inte enbart berodde på spänningen mellan personliga erfarenheter och politiska minnen, utan även var kopplad till karaktären hos erfarenheten. Det blir dessutom tydligt att tystnad är handlingar, lika verksamma som språk. Sammantaget ledde den utbredda tystnaden när det gällde tvångsrekrytering och erfarenheter av fångenskap till en blockerad kommunikation och resulterade i svårigheter för fångarna att överföra sina minnen till nästa generation.

Den andra strategin för att hantera det förflutna är skapandet av familjer av likhet (*families of resemblance*), som Fröhlig skriver om i kapitel tre. Dessa skapades genom organisationer som tillvaratog de forna fångarnas intressen och fungerade som länkar mellan det franska samhället och de tvångsrekryterade männen. Organisationernas avsikt var att återintegrera männen i den franska patriotiska diskursen och det politiska minnet. I detta arbete formades ett kollektivt minne av de händelser männen varit med om.

Fröhlig placerar förändringarna inom intresseorganisationer, liksom skapandet av nya sådana, i ett nationellt och internationellt sammanhang. Det blir då tydligt att dessa är länkade till förändringar i synen på Förintelsen under 1960-talet. Från och med denna tid kom Förintelsen att fungera som ett slags modell för icke-hjältens krigserfarenheter, som t.ex. tvångsrekrytering och fångenskap. På så vis erbjöd organisationerna en plattform och en ram för männen att artikulera och berätta om sina erfarenheter. Det blev också möjligt för omgivningen att ta emot dem. En möjlighet som saknades omedelbart efter kriget. I avhandlingen betraktas männens berättande som den tredje strategin och analyseras i kapitel fyra "To speak out".

Den fjärde strategin som Fröhlig skriver om är organisering av s.k. pilgrimsresor till det forna fånglägret i Ryssland. Pilgrimsresorna för samman tre till fyra generationer och erbjuder möjligheter för Fröhlig att undersöka överföringen av minnen, vilket också sker i kapitel fem.

Analyserna av de fyra strategierna kräver olika empiriska källor. Följaktligen är det främst historiska källor som ligger till grund för analyserna av den första strategin tystnad och den andra strategin att skapa familjer av likhet. Analyserna av den tredje strategin, att berätta

om erfarenheterna, bygger på Fröhligs intervjuer med tretton män från Alsace som tvångsrekryterades till den tyska armén och var fångar i Sovjet under andra världskriget. Dessa män är födda 1922–1925.

I analyserna av intervjuerna demonstrerar Fröhlig att berättelserna är strukturerade kronologiskt och att de betonar motsättningen mellan personliga och officiella historieskrivningar. Berättarna undviker hjältetemat och känslsamhet och organiserar sina berättelser i enlighet med etablerade genrer för att tala om erfarenheter av tvångsrekrytering och fångenskap. Även om dessa inte rymmer alla aspekter av berättarnas erfarenheter menar Fröhlig att de kan ha accepterat begränsningarna och funnit trygghet i att använda sig av etablerade genrer, eftersom det är mycket svårt att tala om traumatiska erfarenheter. Fröhlig poängterar att männen som hon intervjuade i och med att de berättade också omformade sina personliga erfarenheter till ett delat arv att föra vidare till nästa generation. På så vis flyttades deras erfarenheter ut från den privata sfären till den offentliga.

Den fjärde strategin, att göra pilgrimsresor till de forna fånglägren, undersöker Fröhlig genom deltagande observation och intervjuer med tretton av deltagarna. Fröhlig har deltagit i två pilgrimsresor, 2008 och 2010, och hon undersöker hur de forna fångarna och deras anhöriga minns det förflutna och tillskriver det mening i relation till sociala, politiska och kulturella krav i samtiden.

I Fröhligs analyser av pilgrimsresorna framgår också platsers och kroppars betydelse i minnesskapande processer. Pilgrimerna färdas till en skog i närheten av den plats där fångläger 188 låg, i utkanten av staden Tambov i Ryssland. Pilgrimerna omformar skogspartiet till "det franska lägret", en symboliskt viktig plats, genom att göra det familjärt med hjälp av olika föremål. Här markeras platsen med monument i sten och ett stort kors i trä, liksom med en död fånges rökpipor och diverse blomsterarrangemang. Andra sätt att omforma platsen är genom att städa, pynta, gräva och ställa sig i led för att hedra de överlevande. På dessa sätt skapas inte enbart en symboliskt viktig plats där minnen kan iscensättas, utan platsen blir också del av pilgrimerna pågående liv och deras kroppar.

På så vis möter pilgrimerna sin sorg och för över eller tar emot minnena från tvångsrekryteringen och fångenskapen. Genren pilgrimsresa och pilgrimerna själva pekar på att det är en helande process. Samtidigt är pilgrimernas agens en uppenbar attack på hur nationen Frankrike minns det förflutna. Under pilgrimsresorna

skapas och presenteras en ny tolkning av det förflutna där arvet efter de tvångsrekryterade ingår i Frankrikes historia. Denna tolkning, eller berättelse, är beroende av hur den tas emot, inte enbart av de forna fångarna och tvångsrekryterade, deras anhöriga, intresseorganisationerna, regionerna Alsace och Lorraine samt Frankrike, utan också av hur den tas emot av ryssar och Ryssland. Fröhligh visar att erkännandet av de ryska myndigheterna är viktigt i forrådet av denna berättelse och att erkännandet i sin tur kräver att pilgrimerna omvärderar sina förutfattade meningar om ryssar och Ryssland.

Denna avhandling visar tydligt att minnen inte är färdiga reflektioner av det förflutna utan pågående rekonstruktioner i samtiden. Formeringen av sociala minnen är en aktiv och pågående process som förändras över tid. Vad som blir ihågkommet och hur det erinras är beroende av kulturella sammanhang, moraliska överväganden och samtida krav. Fröhligh påpekar dock att själva iscensättningen av minnena inte är processens mål, det är ett medium för omvandling. När männen och deras anhöriga transformerar personliga traumatiska erfarenheter till sociala minnen, tar de sig samtidigt igenom och omformar erfarenheterna till minnen som är möjliga att leva med i nuet och föra vidare till framtiden och för de anhöriga att arva.

Läsningen av Fröhlighs avhandling är drabbande. Händelser med många år på nacken framträder med skärpa och aktualitet och läsaren får på nära håll ta del av hur minnen konstrueras, iscensätts och överförs. Avhandlingen är ett viktigt arbete som täcker ett helt spektra av intressanta diskussioner kring minnesskapande processer. Empirin är elegant presenterad och analyserad, metoderna är noggrant redovisade och det teoretiska ramverket väl anpassat. Det är uppenbart att Fröhligh behärskar sitt åtagande att undersöka hur de tvångsinkallade forna fångarna och deras anhöriga hanterar det förflutna.

Termen strategi gör dock att det vid en första läsning inte riktigt framgår hur mångfacetterade Fröhlighs analyser verkligen är. Det går också att ifrågasätta om tystnad alltid är att förstå som en strategi, då den också kan vara ett tvång. Dessutom utgör tystnad i denna avhandling en förutsättning för de övriga tre strategierna: skapandet av familjer av likhet, berättandet och att göra pilgrimsresor. Avhandlingens något obalanserade disposition med kapitel som varierar i omfång från fem till fyrtiofem sidor är också en konsekvens av att den är ordnad kring de fyra strategierna.

Mina invändningar har huvudsakligen att göra med

hur avhandlingen är organiserad och presenterad för läsaren. Jag anser att den obalanserade dispositionen och de många teoretiska referenserna är störande, speciellt när de har formen av långa citat. Det ger läsaren ett intryck av osäkerhet. I kombination med de sparsamma introduktionerna till kapitlen och de mycket generellt hållna rubrikerna är det ibland svårt att följa Fröhlighs resonemang. Detta gör avhandlingen mycket svårare att tränga in i än den skulle behöva vara. Med en tydligare närvaro av Fröhligh själv i analyserna och en ytterligare bearbetning av de teoretiska resonemangen hade den för övrigt utmärkta avhandlingen varit tillgänglig för många fler.

Dessa invändningar ska dock inte skymma sikten för att Fröhlighs avhandling är analytiskt nyanserad, insiktsfull och ett mycket intressant bidrag till forskningen om minnesprocesser, liksom till narrativ- och kulturstudier. I avhandlingen framträder Florence Fröhligh som en utmärkt fältarbetare och som en konsekvent, teoretiskt kunnig, nyfiken och envis forskare. Jag ser med förväntan fram emot hennes kommande arbeten.

Susanne Nylund Skog, Uppsala

Niclas Hagen: *Modern Genes. Body, Rationality, and Ambivalence*. Lund Studies in Arts and Cultural Sciences 2. Lunds universitet 2013. 557 s. ISBN 978-91-7473-659-5.

Huntingtons sjukdom är en genetisk sjukdom orsakad av en mutation i en gen. Individer som vet att de befinner sig i riskzonen för sjukdomen kan genom ett prediktivt genetiskt test få veta om de är bärare av anlaget innan de har symptom på sjukdomen. Hur upplever personer som på olika sätt är drabbade av Huntingtons sjukdom sin vardagssituation, hur ifrågasätts eller utmanas sådana vardagserfarenheter i mötet med andra människor, sjukvården och Försäkringskassan, och hur kan vi förstå dessa utmaningar som aspekter av moderniteten? Dessa frågor behandlas i Hagens avhandling. Syftet är att undersöka kopplingen mellan vardagserfarenheter av genetisk sjukdom och inneboende mönster och mekanismer inom det moderna samhället, och på så sätt bidra till en fördjupad förståelse av samspelet mellan genetisk vetenskap, kultur och samhälle.

Avhandlingen *Modern Genes. Body, Rationality, and Ambivalence* innefattar en analys av semistrukturerade intervjuer med personer som vet att de befinner sig i en riskgrupp och kan bära på genen för sjukdomen, perso-

ner som genomgått presymptomatisk testning och fått veta om de bär på den muterade genen; personer som nått ett stadium där de har neurologiska symptom på sjukdomen, och familjemedlemmar liksom deltagande observation av möten anordnade av lokala stödgrupper för personer som på olika sätt berörs av Huntingtons sjukdom. Den är teoretiskt förankrad i huvudsak i två olika filosofiska traditioner: å ena sidan Jürgen Habermas analys av det moderna samhället och å andra sidan den fenomenologiska traditionens intresse för den unika mänskliga erfarenheten och då framför allt kroppsfenomenologins undersökningar av vår kroppsliga i-världen-varo. Hagen går också i dialog med teoretiker som bl.a. Homi Bhaba, Edward Soja och Henri Lefebvre för att diskutera platsens och rumslighetens betydelse för att förstå aspekter av mänsklig existens i allmänhet och informanternas berättelser i synnerhet. Det teoretiska spänningsfältet är med andra ord brett, vilket syns i de fyra artiklar som tillsammans med kappan utgör Hagens *corpus*.

Artikeln *Drinking glasses, doorsteps and table edges – the material dimension of experiencing a genetic hazard* undersöker hur materiella ting som tappade dricksglas eller en tröskel som någon går in i utgör en del av den kroppsliga erfarenheten av genetisk risk och osäkerhet för individer som vet att de kan bära på genen för Huntingtons sjukdom. Den genetiska kunskapen är för många av oss något abstrakt som vi inte behöver förhålla oss till i vardagen, men så är inte fallet för informanterna i avhandlingen. De abstrakta och samtidigt farofyllda generna blir något individen inte annat kan än förhålla sig till i vardagssituationer där all dagliga händelser som tappade glas fylls med specifik – farofylld – mening och framträder som tecken på att man bär på anlag för Huntingtons sjukdom eller på att sjukdomen håller på att debutera med neurologiska symptom. Hagen diskuterar vad det här kan innebära för individernas kroppsliga självuppfattning och i-världen-varo liksom vilken roll ting som glas och trösklar kan ha för att konkretisera genetisk risk och osäkerhet.

Analysen tas ett steg vidare i artikeln *The Cultural Paradox of Predictive Genetic Testing for Huntington's Disease*. Här undersöker Hagen hur existensen av abstrakta och samtidigt potentiellt farofyllda gener ger upphov till komplexitet i informanternas vardag. Hagen börjar sin analys i en diskussion om det främmande och osynliga. Han beskriver hur orsaker till sjukdom förstås som *utifrån* kommande eller *utifrån synliga* faktorer som ålder eller kön i ett historiskt perspektiv.

Det här är annorlunda, skriver Hagen, i fallet med Huntingtons sjukdom. Om det "främmande" tidigare förstods som utifrånkommande så kan vi i fallet med Huntingtons sjukdom tala om det "främmande" som inifrånkommande, från den egna kroppen, och orsakat av genetiska anlag. Det gör dock inte att de kulturella kategoriseringarna av vad som räknas som friskt och sjukt blir lättare att förhålla sig till.

Hagen visar hur en del informanter, som inte genomgått den prediktiva genetiska testningen för Huntingtons sjukdom, försöker skapa mening kring det potentiella och abstrakta "främmande" inom dem genom att fokusera på yttre likheter mellan sig själva och släktingar med sjukdomen – eller genom att tolka vardagsolyckor som att tappa ett glas som tecken på sjukdomen. Han använder sig på ett förtjänstfullt sätt av Victor Turners begrepp den liminala platsen för att diskutera situationer där vi befinner oss emellan stabila och kulturellt igenkänningsbara klassifikationer som frisk och sjuk, normalitet och avvikelse från det normala. Han visar också hur informanterna, då de vet att sjukdomen finns i släkten men inte vet om de själva bär på anlag, ibland vandrar mellan kategorierna sjukt och friskt i beskrivningen av den egna situationen och föreslår att sättet att tillskriva händelser mening, som tappade glas, eller att tillskriva likheter med släktingar mening – i form av tecken på att man bär på anlag – kan förstås som sätt att hantera den liminala platsen mellan normalitet och avvikelse, och som sätt att förvandla situationen som är svår och pressad, till något kategoriseringsbart, antingen normalt eller avvikande, friskt eller sjukt.

Hagen går också steget vidare och visar att åtgärden att ta ett prediktivt genetiskt test inte helt löser situationen. Både bärare och icke-bärare, konkluderar Hagen, verkade *också efter testningen* befinna sig på den liminala platsen mellan kategorierna – där gränserna mellan att vara i riskzonen för Huntingtons sjukdom, att vara bärare av anlag och att ha symptom på sjukdomen kan bli suddiga i vardagslivet. Vidare kan den liminala platsen inte bara vara emotionellt ansträngande, den kan också innebära ett radikalt ifrågasättande av den västerländska biomedicinens synsätt på vad det är att vara patient, där man förutsätts ha just tydliga symptom.

En av utmaningarna i situationen när en individ vet att det finns en risk att hon eller han bär på anlag för Huntingtons sjukdom eller vet att hon eller han bär på anlag för sjukdomen, kan ligga i hur man kan dela erfarenheter och tankar med andra personer som kan förstå komplexiteten i situationen. En del av Hagens

informeranter beskriver hur de fått stöd och information via lokala stödgrupper för anhöriga till individer som är sjuka i Huntingtons sjukdom. För somliga utgjorde internet och sociala media ett alternativ till den lokala stödgruppen. Artikeln *A Molecular Body in a Digital Society* undersöker internets och sociala mediers roll för de individer som drabbats av Huntingtons sjukdom.

Här utgår Hagen från Paul Rabinows begrepp biosocialitet, och identifierar en praktisk biosocialitet och en online biosocialitet. Den lokala stödgruppen erbjuder en praktisk biosocialitet där fokus är på stöd och praktiska råd i vardagsituationer, men den är inte alltid det optimala alternativet för alla. Chansen att hitta individer i samma situation kan istället öka på sociala forum som Facebook. Läsaren får följa Patricias berättelse om hur hon använder sin hemsida som ett sätt att hitta andra individer i samma situation. Hagen beskriver hur det är just Facebookgruppen som Patricia vänder sig till när situationen är emotionellt tung – och hur hon här får stöd från andra i en liknande situation. Han visar också på viktiga skillnader mellan den praktiska och online-biosocialiteten: i den senare *komprimerades tid och rum* vilket möjliggjorde nya möten med personer som befann sig geografiskt och tidsmässigt fjärran. Här fanns också en tydlig *gräsrotskaraktär*. I kontrast till tidigare forskning kring biosocialitet, så har online-biosocialiteten *inte några formella ramar för hur interaktionen påbörjas*.

Hagens analys belyser hur online-gruppen kan bidra med hjälp för individer att hantera paradoxen i att befinna sig emellan de kulturella kategorierna frisk och sjuk. Via Facebook-kontakterna kan också en ny sjukdomsidentitet skapas. Så beskriver Patricia hur hon förstår sig själv som HD+, dvs. bärare av anlag för Huntingtons sjukdom, men utan symptom. Poängen för Patricia är att hon som HD+ är sjuk – i Huntingtons sjukdom – trots avsaknaden av kliniska symptom. Slutligen visar Hagen på en mer problematisk sida av online-biosocialiteten. Även om individer är ”vänner på nätet” så kan vänskapen visa sig skör när man inte längre klarar av att kommunicera på internet.

De första tre artiklarna undersöker, för att tala med Habermas, livsvärldsnivån. Den sista undersöker den potentiella konflikten mellan livsvärld och systemnivå i moderna samhällen. I artikeln *For better or for worse – Lifeworld, system and family caregiving for a chronic genetic disease* undersöker Hagen och kollegor senare stadier av Huntingtons sjukdom, då en familjemedlem har neurologiska symptom på

sjukdomen och då familjemedlemmen liksom hennes eller hans familj behöver hjälp från välfärdssystemet för vardagsomsorg och omhändertagande. Syftet är att bättre förstå vad som äger rum i interaktionen mellan familjer och välfärdssystem, att problematisera det sätt på vilket familjer konfronterar välfärdssystemets krav och att visa hur familjerna i vissa fall lyckas skapa utrymme, en plats mellan sig själva och systemet, och hur de utifrån den platsen bättre kan konfrontera de svårigheter de möter.

Hagen och kollegor visar hur informanterna ibland beskriver kontakten med välfärdssystemets representanter som konfliktfyllt; man fick inte den hjälp man behövde och beskrev det hela som frustrerande. Författarna till artikeln analyserar berättelser om konflikt utifrån skillnaden i betraktelsesätt mellan de drabbade individerna och välfärdssystemet: å ena sidan livsvärldsperspektivet med fokus på individernas behov och erfarenheter och å andra sidan systemperspektivet som ska hantera hjälpbehov i ljuset av de lagar som reglerar välfärdens allokering av resurser. Hagen och medförfattare noterar också att en hel del kultur- och samhällsvetenskaplig forskning kring diskrepansen mellan livsvärld och system fokuserat på just konflikten mellan perspektiven. Konfliktaspekten finns i den analys Hagen och kollegor presenterar, men här finns också något annat: exempel på hur familjerna hittar strategier för att kommunicera med välfärdens representanter och skaffa sig handlingsutrymme och kunna använda välfärdssystemets egna redskap och få den hjälp man behöver. Här visar Hagen och medförfattare hur stödgrupperna fungerade som forum för att jämföra och diskutera hur man bäst kan hantera konflikter med välfärdssystemet, och hur berörda individer via patientorganisationerna kunde erbjudas kurser i juridik med fokus på just de lagar som reglerar välfärdens sätt att bedöma hjälpbehov. En del av de drabbade familjerna lyckas kombinera sina perspektiv med välfärdssystemets perspektiv, vilket Hagen och medförfattare diskuterar via Homi Bhabas begrepp den tredje platsen. Den tredje platsen mellan livsvärld och systemnivå, hybridformen och platsen mittemellan är något familjemedlemmarna själva skapar mellan sig själva och välfärdssystemet genom att anamma välfärdssystemets språkbruk. Här kan möjligheter uppnås att påverka sin situation genom att drabbade individer och familjer kombinerar livsvärlds- och systemperspektiv.

Hagens avhandling visar på komplexiteten och ambivalensen i situationen när en person vet att hon eller

han befinner sig i riskzonen för Huntingtons sjukdom, när hon eller han genomgått prediktiv genetisk testning, liksom när hon eller han har symptom på sjukdomen. Han tar också ett samlat grepp på de fyra i avhandlingen ingående artiklarna och diskuterar hur genetik kan förstås som ett experimentellt system där en instrumentell och rationell syn på naturen banat väg för ny genetisk kunskap, och hur genetisk kunskap innebär ett annat perspektiv på den egna kroppen än det vi har i de flesta vardagssituationer. ”Gener”, skriver Hagen (2013:66), ”ingår inte i den ’förvetenskapliga’ kroppsupplevelsen som utmärker hur vi upplever kroppen i vår vardag” och ny genetisk kunskap som möjliggör prediktiva genetiska tester ”utmanar denna förvetenskapliga kroppsupplevelsen”. Den utmaningen måste individer som berörs eller drabbas av Huntingtons sjukdom sedan hantera – precis som de måste hantera den utmaning som välfärdsstatens bedömningar av familjernas hjälpbehov kan innebära ur ett livsvärldsperspektiv.

Här sker alltså en utmaning både av förståelsen för kroppen *och* för den vardagliga erfarenheten av Huntingtons sjukdom i mötet mellan livsvärldsnivå och systemnivå. Samtidigt visar avhandlingen på något annat. Mötet mellan livsvärld och systemnivå utgör en inneboende del av det moderna samhällets uppbyggnad, uppdelningen mellan livsvärld och systemnivå kan resultera i ambivalens, vilket utgör ett karaktäristika för moderniteten *samtidigt* som en del personer i Hagens studie inte stannar i upplevelsen av konflikt, utan skapar en tredje plats från vilken man kan agera och hantera utmaningar från genetik och välfärdsstat genom att kombinera erfarenheter som patienter med biomedicinsk kunskap och/eller juridisk sådan.

Avhandling har flera styrkor. Till dessa hör bl.a. Hagens diskussion om den liminala platsen mellan de kul-

turella kategorierna friskt och sjukt, där en del individer med Huntingtons sjukdom skapar en ny patientkategori där de definierar sig själva som sjuka men utan symptom – tvärt emot gängse sätt att se patientskap i biomedicinen. Avhandlingen är också teoretiskt originell i sin kombination av analys av såväl det moderna samhället som kroppslig självuppfattning när individen lever med vetskapen att hon eller han kan bära på anlag för sjukdomen. Den något djärva kombination av teoretiker hjälper Hagen att lämna ett eget bidrag till förståelsen av vardagserfarenheter av Huntingtons sjukdom, liksom till pågående teoretiska undersökningar av system- och livsvärldsnivåer. Speciellt lovande är analysen av den tredje platsen, även om här också finns en mer problematisk maktdimension som riskerar att hamna i skymundan. Den tredje platsen är inte en plats alla kan nå lika lätt: för att kunna uttrycka livsvärldserfarenheter på välfärdssystemets språk krävs en hel del. Stundtals hade avhandlingen kunnat lyfta fram analysen av det empiriska materialet än tydligare. Vidare hade undersökningen av hur kroppen framträder för personer i riskzonen för Huntingtons sjukdom kunnat stärkas genom en mer detaljerad diskussion om materialitet, affektivitet och intersubjektivitet också inifrån det kroppsfenomenologiska perspektiv som Hagen använder sig av.

Med det sagt så är avhandlingen ett mycket spännande exempel på tvärvetenskapligt arbete; här sker ett möte mellan naturvetenskap och humaniora, liksom mellan empiriskt arbete och teoretisk vidareutveckling – förutom mötet mellan mikro- och makronivå, livsvärlds- och systemanalys. Det gör avhandlingen till ett stimulerande bidrag till den tvärvetenskapliga forskningen kring hälsa, biomedicin, kultur och samhälle.

Kristin Zeiler, Linköping

RECENSIONER

Ingrid Fioretos, Kristofer Hansson & Gabriella Nilsson: *Vårdmöten. Kulturanalytiska perspektiv på möten inom vården*. Studentlitteratur, Lund 2013. 134 s. ISBN 978-91-44-07808-3.

Vissa böcker tilltalar en mer än andra. Den bok som här ska recenseras är en bok som jag tilltalas av på olika sätt. Vad är det jag tilltalas av och varför tilltalar den mig? För det första är det en bok som har alla chanser att nå utanför kulturvetenskapernas (tyvärr och beroende på rådande syn på kunskap i samhället, ganska) snäva gemenskap. Allt som kan visa på nyttan med och som kan bidra till att öka intresset för kulturvetenskaper är bra, men ännu bättre är det om textens innehåll dessutom håller hög klass och om tankarna och värdet med dem förklaras på ett sätt som många kan förstå. *Vårdmöten. Kulturanalytiska perspektiv på möten inom vården*, är en sådan bok. Det är de vetenskapliga skälen, men det finns också andra skäl till varför boken tilltalar mig. Och dessa skäl är, tror jag, tillräckligt allmängiltiga för att nämnas här. För några år sedan fick jag åka akut till sjukhuset. Hjärtat började plötsligt slå oregelbundet. På akuten misstänkte man hjärtinfarkt och jag fick stanna kvar i nästan en vecka för tester och övervakning. Som tur var hade jag inte drabbats av infarkt. När jag släpptes från Östras hjärtavdelning var det dock inte med en känsla av lättnad. Jag var fylld av tankar på allt jag varit med om. Fylld av funderingar kring läkarnas agerande, som liksom såg genom mig, eller som bara såg och intresserade sig för mitt hjärta. Inte för mig, som individ. Sjuksköterskorna såg mig dock och fick mig att känna mig trygg. På hjärtavdelningen är man ständigt övervakad och man får inte lämna avdelningen. EKG-givarna som sattes fast på bröst och rygg och den kurva som hjärtrytmen ritade på monitorerna fungerade som ett slags livlina. Läkarna sade också: ”Känn inte efter så mycket. Vi har koll på dig. Och så länge vi inte ser något onormalt finns inget att oroa sig för.” Klart jag var orolig. Beskedet lugnade

mig inte. Det gjorde heller inte den nya sköterskan, som med ett förflugit ord avslöjade att mina värden indikerade något mycket allvarigare än vad man gavsken av. Även om jag var patient, där och då, slutade jag inte att vara kulturvetare. Och mina ögon och öron var på helspänn hela tiden. Huvudet fylldes av tankar och fortfarande står den veckan ut i livet som ett slags vattendelare, före och efter. När jag läser Ingrid Fioretos, Kristofer Hanssons och Gabriella Nilssons bok förstår jag min upplevelse bättre.

Detta är nu en vetenskaplig recension och bokens största värde har trots allt inte att göra med att patienter får en ökad förståelse för vården. Bokens viktigaste poäng är att den har potential att ge vårdpersonalen perspektiv på deras verksamhet. Där ligger dess stora värde. Även här kan jag faktiskt utgå från personliga erfarenheter. Jag arbetar på Institutionen för Omvårdnad, Hälsa och Kultur, på Högskolan Väst, och undervisar titt som tätt blivande sjuksköterskor, bl.a. om vårdens möten med patienter och andra professioner. Ett problem för mig har varit att böckerna som studenterna läser inte har varit kulturvetenskapliga, utan författade av sjuksköterskor. Inte så att dessa är dåliga, men när jag läser *Vårdmöten* inser jag att det skulle kunna vara så mycket bättre. Här finns en bok som ger vårdpersonalen ett utifrånperspektiv på deras profession, ett ovärderligt perspektiv.

Boken består av åtta kapitel. Det första ger läsaren förutsättningarna, förklarar upplägget och presenterar grunderna för teorierna som används i analyserna som följer längre fram. Föredömligt kort och koncist förklaras att fokus i boken är riktat mot mötet, mot olika typer av möten inom vårdkontexten.

Kapitel två Synen på sjukdom, handlar om hur läkarvetenskapens syn på sjukdom har förändrats och om hur den ser ut idag. Frågan, vad är sjukdom problematiseras med hjälp av begreppen *illness* och *disease*. Här får vi möta patienter som söker vård för upplevelser av ohälsa, som ibland får en diagnos, ibland inte. Vem som är sjuk bestäms av vården, vilket visar på makten som finns i mötet. Denna makt påverkar

både patienterna och personalen och den beskrivs och analyseras på ett pedagogiskt sätt. Ifråga om hur maktaspekterna behandlas visar sig den kanske viktigaste poängen med att bokens författare är kulturvetare och inte vårdpersonal. Viktigt, bra!

Kapitel tre *Blick och kropp*, tar avstamp i det föregående. Detta kapitel är lite mer teoretiskt och här dyker Michel Foucault upp. Den medicinska blicken dissekteras. Frågan om vem som ser och vem som blir sedd behandlas. Den övervakande blicken och dess effekter belyses, både med hjälp av exempel från patienter och från vårdpersonal. *Kropp och normalitet* är en av rubrikerna. Vården ska övervaka, men just därför är det viktigt att reflektera över den medicinska blickens effekter. Här lyfts självregleringen upp och resonemanget visar hur läkarens och vårdens blick leder till att patienter och befolkningen i stort kontrolleras, regleras och uppfostras sig själv och utifrån sådana principer skapas och upprätthåller innebörden i normaliteten. Vem bestämmer över vad som är sjukt och vad som är friskt? Och vem är det egentligen som blir till i ljuset av den medicinska blicken?

Kapitel fyra heter *Mötet med den Andre*. Här handlar det också om makt, men inte lika tydligt. Här ligger fokus mer på strukturer som finns och verkar i hela samhället och hur dessa finns med och påverkar mötet mellan patient och vårdpersonal. Kön, klass, etnicitet, nationalitet, ålder och sexualitet bildar utgångspunkt. Hur går kategoriseringar till och hur påverkar dessa vårdmötet, det är frågan. Edward W. Said presenteras och kapitlet mynnar ut i ett resonemang om intersektionalitet. Detta kapitel är det kapitel som kanske tydligast skiljer sig från vad man brukar ta upp i vårdvetenskapliga läroböcker. Därför är det särskilt viktigt. Vården är också en kultur, med förutfattade meningar, som bäst belyses av någon utomstående. En kulturvetare.

Kapitel fem *Komplexa möten*, fokuserar på vårdpersonalens upplevelser av mötet med patienten, vilket också skiljer sig från hur det brukar se ut. Komplexiteten behandlas inte som ett problem utan som en utgångspunkt. Det ser jag som kulturvetenskapens kanske största poäng, att man är tränad i att inte gå i fällan att förenkla mer än nödvändigt. Och det gör författarna heller inte här. Det ideala mötet, utifrån vårdpersonalens perspektiv, analyseras, liksom avvikelserna (som är många). Det blir tydligt att det ideala mötet är utgångspunkten för hur vård organiseras idag. Eftersom arbetet med patienterna sällan

följer planen blir det viktigt att även reflektera över vårdpersonalens anställningsförhållanden och deras många gånger mycket pressade situation, vilket är en direkt följd av att man inom vården, när verksamheten organiseras, utgår från idealen, inte den autentiska vardagen. Frustrationen som personalen upplever ibland, när patienter söker för problem som egentligen bottnar i frågor som rör boendeförhållanden, arbetslöshet och liknande analyseras ingående. Detta landar i ett resonemang om vilka typer av problem som är vårdens, och vilka som inte är det.

Kapitel sex *Berättelser i vården* utgår från kulturvetenskapens förståelse av och sätt att närma sig berättande. Hur talar patienten om sina upplevelser av ohälsa, sina symptom? Och hur talar läkare och sjuksköterskor om patienten? Hur reagerar parterna på de olika berättelserna? Det är frågor som personal inom vården borde vara mycket intresserade av. Vem har tolkningsföreträde? Medskapande handlar detta kapitel också om, hur patienten spelar med och hur läkaren påverkas. Även här finns ett tydligt maktperspektiv och uttryck för ömsesidig frustration. Språkförbistring och annat som måste lösas där och då av de inblandade, gemensamt.

Kapitel sju *Vårdmötets materialitet*, koncentrerar sig på relationen mellan människorna och teknologin som finns i vården. Effekterna av mötet mellan, rummet vari vården ges, föremålen som finns och används i detta rum, medicinska instrument osv. Men även informationsbroschyrer och läkemedel. Här visar författarna återigen prov på betydelsen och nyttan med att betrakta ett yrke utifrån, med andra ögon och alternativa teoretiska verktyg. Materialitet tas ofta för given. Men den påverkar, det står klart efter att man läst detta kapitel.

Kapitel åtta *Kulturanalys och vardagsetik*; här knyts bokens olika ingångar och tankesår ihop i ett slags utåtblickande syntes där kulturvetenskap och etik används för att ge en fördjupad bild av helheten. Ambivalens, vardagsetik och det faktum att vården liksom samhället i stort och kulturen aldrig blir färdig, att det handlar om komplexa processer av förändring, belyses på ett klokt och bra sätt. Bara för att man vill väl blir det inte alltid bra, det är viktigt att påminna sig om det ibland. Här får man verktyg för och ingångar till sådana reflektioner. Vardagsetiken presenteras som ett försök att ge sjukvårdspersonalen en kulturanalytisk etik som behövs för att bättre hantera alla de olika typer av möten som vardagen inom vården är fylld av.

Detta är en viktig antologi. Och dessutom en sammanhållen antologi, med en tydlig röd tråd. Kapitlen är väl integrerade med varandra och utgör tillsammans en helhet, vilket markeras med att alla referenser samlats i en litteraturlista i slutet. Boken borde vara obligatorisk på alla vårdutbildningar och fungerar även bra på kulturvetenskapliga utbildningar; ett lysande exempel på hur teorier och metoder kan användas för att undersöka kultur.

För en som redan är inläst på och bekant med kulturvetenskapens elementa kan boken absolut fungera som ett exempel på hur kulturanalys kan användas i praktiken. Bokens största och viktigaste värde har den emellertid utanför humaniora. Den visar på ett föredömligt sätt hur etnologins tankar, teorier och forskningsresultat kan användas inom vården och för att bygga ett bättre och mer hållbart samhälle. Enda ”problemet” är att boken recenseras i *RIG*, som är en kulturvetenskaplig tidskrift. Den borde recenseras i sammanhang som når utanför den kulturvetenskapliga gemenskapen.

Eddy Nehls, Lerum/Trollhättan

Bo Lönnqvist: *Dödens ansikte. Tro och sed bland herre och folk*. Scriptum, Vasa 2013. 216 s., ill. English summary. ISBN 978-952-5496-99-4.

Den finlandssvenske etnologen och kulturhistorikern Bo Lönnqvist har presenterat en utförlig beskrivning av ritualiseringar kring döden inom olika sociala skikt bland den finlandssvenska minoriteten som bor i kustbygder i södra och västra Finland. Boken är rikt illustrerad med målningar och fotografier från kyrkor, kyrkogårdar, museer och arkiv förutom från författarens egna fältarbeten alltsedan det sena 1960-talet. Bilderna illustrerar såväl situationer, t.ex. begravningsföljen, som föremål vilka kom till användning i samband med död och begravning.

Undersökningen är en berättarstudie där basmaterialet utgörs av skriftliga uppteckningar lämnade av 75 bygdemeddelare, främst bosatta på landsbygden. Dessa uppteckningar utgör svar på en frågelista, ”Traditioner om död och begravning”, som författaren utarbetade och skickade ut redan 1967. Han var då verksam som arkivarie vid Svenska litteratursällskapets Folkkultursarkiv i Helsingfors (SLS/FKA). Han träffade många av dessa meddelare personligen och

har publicerat foton av flera av dem i boken. Han utförde också fältarbete med bandinspelningar 1968. De 75 bygdemeddelarna företräder i första hand allmogemiljön som bestod av bönder, fiskare, hantverkare, torpare och tjänstefolk. Skribenterna 1967–1968 är födda från 1880-talet till 1920-talet och återger både vad de hört berättas om och vad de själva varit med om. Tidsmässigt ligger fokus i denna studie på senare delen av 1800-talet samtidigt som framställningen också sträcker sig fram till tidigt 1900-tal. Fakta blandas med upplevelser. Från de högre stånden, som i första hand avser herrgårdskulturen, finns en del äldre skriftliga källor i form av dagböcker och memoarer som sträcker sig tillbaka till det sena 1700-talet.

Förebilden för insamlingen 1967 utgjordes av det svenska standardverket *När döden gästar* som Louise Hagberg publicerade redan 1937. Först efter sin pensionering 2004 har Lönnqvist tagit itu med bearbetningen av svaren som samlades in 1967–1968. Här kan man tala om det moderna begreppet ”återvändandets etnografi” då forskaren efter en ofta lång tid vidareutvecklar tidigare undersökningar utifrån nya aspekter.

Författaren följer utförligt hela händelseförloppet alltifrån dödsögonblicket fram till gravölet och föreställningar om en tillvaro efter döden. De högre stånden markerade noga sin status vid begravningarna. Det kunde ske genom utformningen av begravningsföljet och genom bjudningarna i den dödes hem. Dessa benämndes gravöl och de pågick åtminstone ett par dagar. Brännvin intog en viktig roll. Det var endast de fattiga och obesuttna som inte anordnade något gravöl utan endast en enkel kaffebjudning. Gravölet uppfattades som en fest och utgjorde tecknet på en så kallad hederlig begravning, och det var statusmässigt viktigt. Kring gravölen utbildades en betydande berättartradition, som bygdemeddelarna har lämnat rikhaltiga uppgifter om. De högre stånden markerade också sin särställning på kyrkogårdarna genom att uppföra gravkapell eller gravmonument. Dessa avvek markant från allmogens enkla minnesmärken av trä, som inte var lika beständiga som gravvårdar.

Efter dödsfallet gällde det att vara försiktig med liket eftersom kroppen ansågs kunna vara farlig för omgivningen. Ritualerna måste noggrant iaktas så att de döda inte blev gengångare. Särskilda sveperskor, som kom från den lägst stående obesuttna klassen, skötte om tvättning och påklädning av liket. I boken finns flera bilder av lik, också ett antal barn, som ligger i kistan utan lock och beskådas av de närmast sörjande. Fo-

tografitekniken revolutionerade möjligheten att minnas den döde. Liket var vid den tiden inte så tabuerat som det blev i senare tid. På begravningsdagen bars den döde på en bår till kyrkogården innan det under sent 1800-tal blev vanligt med likvagnar. Ringningen i kyrkklockorna sköttes om av de närmast anhöriga.

På grund av det hårda klimatet särskilt i norra Finland under vintern var det besvärligt eller omöjligt att gräva gravar på grund av den kraftiga tjälen. Därför förekom det i nordvästfinska kustbygder att man samlade de döda som avled under vintern i särskilda likhus. På försommaren grävdes en stor gemensam massgrav där kistorna tömdes på sina lik, innan kalk ströddes på och graven grävdes igen. Här utplånades de sociala skillnaderna mellan högre och lägre stånd, mellan besuttna och obesuttna. Stanken vid dessa tillfällen var omfattande, och därför utfördes detta arbete av personer som var starkt påverkade av alkohol. De tomma kistorna blev efteråt uppbrända. Detta bruk levde kvar till slutet av 1800-talet då det blev förbjudet av myndigheterna.

Lönnqvists bok utgör ett viktigt bidrag inom den nordiska forskning om döden som sedan starten 2010 samordnas av *Nordic Network of Thanatology* (NNT). Förtjänsten i denna studie är de utförliga beskrivningarna av ritualen. Författaren återger långa citat från de insamlade uppteckningarna. Teoretiska resonemang är nedtonade och avser övergångsriter. Olikheter mellan de sociala stånden har framhävts tydligt. Detta kan sammanhånga med att Lönnqvist tidigare har utfört flera undersökningar om herrgårdskulturen bland finlandssvenskarna. Däremot har han i föreliggande studie inte fäst så stor vikt vid förändringar över tid. Det är en förindustriell tid som skildras och som präglades av en cyklisk tidsuppfattning. Social ställning är viktigare för författaren än tid, även om en del förändringar framskymtar i texten.

Anders Gustavsson, Oslo/Henån

Kari och Ülle Tarkiainen: *Provinsen bortom havet. Estlands svenska historia 1561–1710*. Svenska litteratursällskapet i Finland och Bokförlaget Atlantis, Helsingfors och Stockholm 2013. 379 s., ill. ISBN (i Sverige) 978-91-7353-652-3.

Sverige hade som bekant under stormaktstiden flera provinser på andra sidan Östersjön, såväl längs den

tyska nordkusten som längs den baltiska kusten och innanför Finska viken. Denna bok behandlar, trots singularformen i titeln, tre av dessa provinser, nämligen Estland, Livland och Ösel. ”Estlands svenska historia” omfattar här alltså även Livlands eller det som numera är norra Lettlands historia. Svenska trupper besatte 1561 den estniska nordkusten med staden Reval och vidgade senare under 1600-talet sitt estniska välde till att även omfatta Livland inklusive den stora staden Riga. I nära nog 150 år höll Sverige dessa provinser, men med det stora nordiska kriget i början av 1700-talet utsattes områdena för intensiva ryska anfall, vilka efter Karl XII:s nederlag vid Poltava ledde till en definitiv förlust av hela den baltiska regionen.

Om denna den svenska tiden i Estland-Livland har historikerna Kari och Ülle Tarkiainen skrivit en mycket grundlig och intressant historisk översikt. Kari är finländare (men har också i många år varit verksam vid det svenska Riksarkivet) och Ülle är estniska, vilket sammantaget gett dem en förnämlig språklig grund att stå på. Författarna behärskar fullständigt såväl den estniska som den finska och den svenska litteraturen i ämnet. Inte minst viktig är insikten i den estniska historieforskning som blivit självständigare och friare efter landets frigörelse från Sovjetmakten i början av 1990-talet.

En fråga som ställs är om den svenska tiden verkligen förtjänar det påfallande goda rykte den haft under senare sekler i Estland. En annan fråga är om de baltiska provinserna ”lönade sig” eller inte. När de erövrades under vasasönnernas tidevarv var det tullinkomster från Rysslandshandeln som lockade kungarna. Man ville komma åt de estniska transitostäderna Reval, Dorpat och Narva för att kunna profitera på de lönsamma handelsvägarna till och från Ryssland som löpte genom dessa städer. En tredje genomgående fråga är de baltiska provinsernas särart i det svenska väldet. Vad skilde förhållandena här från det övriga Sverige-Finland?

Den första och den tredje frågan hör på sätt och vis ihop. Den största skillnaden mellan Estland-Livland och övriga delar av det svenska riket var böndernas mycket mer utsatta ställning i de baltiska provinserna. Här rådde fram till 1800-talet ett slags livegenskap, där bönderna arbetade åt godsägare och inte hade laglig rätt att lämna gården. Herrgårdsägarna var en balttysk överklass, ättlingar till de tyskar som under medeltiden tagit landet i besittning och bildat den en gång mäktiga Tyska Ordensstaten. Under hela den svenska

tiden pågick en segdragen maktkamp mellan dessa balttyskar och den svenska kronan eller i praktiken den svenske kungen. Balttyskarna hade accepterat svenskarnas erövring under 1500-talet under förutsättning att deras egen lokala maktställning inte rubbades. Maktställningen tog sig bl.a. uttryck i en egen domsrätt på herrgårdarna och en mycket hårdhänt fysisk bestraffning av underlydande ester som inte lydde sina förmän. Tyskarna kallade betecknande nog den estniska lantbefolkningen för "die Undeutschen", dvs. de som inte var tyskar. Just de fysiska övergreppen, t.ex. prygelstraff, blev föremål för skarp kritik från kungarna, främst från Karl XI. Den svenska tidens goda rykte kan för den estniska lantbefolkningen ha berott på att man upplevde att den svenska kronan försökte hålla tillbaka de ofta hatade tyska godsägarna och mildra livegenskapen. När sedan Karl XI genomförde sin reduktion av markegendomar även i Estland-Livland trängdes balttyskarna än mer tillbaka. Reduktionen skapade ett hat mot den svenska överheten inom den balttyska klassen, med den av Karl XII år 1707 avrättade upprorsmannen Johann Reinhold von Patkul som ledargestalt.

Som alla erövrarmakter sökte Sverige så småningom inplantera segrarnas regler och synsätt i Estland-Livland. Man inrättade svenska domstolar, reformerade kyrkans organisation och skapade ett nytt universitet. Skildringen av universitetets historia är spännande att följa. Universitetet i Dorpat invigdes i oktober 1632 strax före slaget vid Lützen. Men 1600-talet var oroligt i Estland och universitetet gick växlande öden till mötes. 1656 fick universitetsfolket evakueras från Dorpat till Reval när ryska trupper kommit hotande nära. Dorpats läge ganska nära Ryssland var utsatt och diskussioner fördes om en permanent flyttning av verksamheten till Pernau eller Riga. Men Karl XI bestämde så småningom att utbildningen i Dorpat skulle återupptas och så skedde också 1690. Sedan det första grundandet 1632 hade då två andra universitet tillkommit i riket, i Åbo och Lund (och ett gammalt som övertagits av Sverige, nämligen i Greifswald). Detta gjorde att antalet svenska och finska studenter var färre i Dorpat nu i slutet av seklet. Samtidigt tycks den tyskspråkiga adeln i Livland ha föredragit att studera vid tyska universitet, både av språkliga och religiösa skäl, kanske som en reaktion mot den svenska uniformeringspolitiken. Men när det stora nordiska kriget närmade sig blev Dorpat åter en olämplig plats för en universitetsstad. 1699 flyttade universitetet till

Pernau. Året därpå landsteg Karl XII med sin armé i Pernau och även denna stad började nu bli osäker mark. Efter slaget vid Poltava flydde professorerna från Pernau till Stockholm. Bland dem som då kom till svensk mark var universitetets bibliotekarie, då redan sjuk i pesten. Med honom kom den fruktansvärda sjukdomen till Stockholm, där den 1710 skördade en stor del av stadens befolkning.

Författarna anser att herrgårdarnas storhetstid i Estland-Livland börjar med den svenska tiden. Med de privilegier som balttyskarna lyckades få behålla, skattefrihet och billig arbetskraft genom de livegna bönderna, kunde man konkurrera framgångsrikt som spannmålexportörer. Även den svenska högadeln med Axel Oxenstierna i spetsen, som fick förlänningar i de baltiska provinserna, kunde skörda stora vinster. Till det yttre var dock de flesta estniska och livländska herrgårdarna tämligen enkla anläggningar, gärna tvåvånings timmerhus med en stor staketomgärdad gårdsplan. Men man hade kakelugnar, glasfönster och tapeter till skillnad från de enkla bondstugorna med sina sotiga rökpörten.

Ett ur svensk synvinkel särskilt intressant inslag i Estlands historia är estlandssvenskarna på öar och i kustbygder. När deras invandring egentligen ägde rum är en omdiskuterad fråga. Författarna påpekar att den knappast kan ha skett under hednisk tid, eftersom hedniska svenska ortsnamn saknas i Estland. Den bör i stället ha ägt rum i samband med kristnandet av de baltiska områdena under 1200- och 1300-talen och sedan fyllts på under senmedeltiden efter digerdödens härjningar. De svenska invandrarna slog sig ner i de då ganska obefolkade kustbygderna, där de sedan kom att leva på ett enklare jordbruk i kombination med fiske och jakt på säl och sjöfågel. De lyckades också bevara en friare ställning än inlandets estniska bönder, även om också estlandssvenskarna hamnade i konflikter med balttyska godsägare. Detta är särskilt känt från Dagö, där som bekant en stor del av den estlandssvenska bondebefolkningen under den ryska tiden på 1700-talet flyttades till vad som blev Gammalsvenskby i Ukraina. Under den svenska tiden på 1600-talet hade dock estlandssvenskarna på flera sätt assimilerats och tagit till sig estniska kulturelement som rökpörten och rior. Men de tycks också ha befordrat många ursprungliga svenska kulturdrag till de estniska bönderna, makarna Tarkiainen ger exempel på bruksföremål som spritts den vägen från Sigurd Erixons undersökningar från 1940-talet av de kulturella

kontakterna mellan Sverige och Estland. Författarna påpekar att estlandssvenskarnas fria ställning enbart gällde så länge som de bodde kvar i sina traditionella bosättningsområden. Skulle de flytta till centrala Estland skulle de behandlas som livegna estniska bönder. Detta bör rimligen starkt ha bidragit till att den estlandssvenska kulturen kom att begränsas geografiskt och därmed överleva genom seklerna.

Den svenska tiden i Estland och Livland slutade med en eller rättare sagt flera katastrofer: fruktansvärda år av missväxt och hunger i slutet av 1690-talet, stora nordiska kriget från slaget vid Narva till det slutgiltiga nederlaget vid Poltava och belägringar av de estniska och livländska städerna och därtill den förhärjande pesten 1710. Författarna återger hur pesten i den estniska folktraditionen ansågs förebyggas av en liten grå gubbe, som obemärkt kunde komma in i bondstugorna och sätta sig tyst vid en bänk vid dörren. Om inte husmodern då kunde de rätta orden för att fördriva den onde anden, skulle döden drabba alla på gården. Över huvud taget återges i boken flera intressanta sägner och föreställningar, som levtt kvar bland den estniska befolkningen alltsedan den med tiden mytomspunna svensktiden. Ett exempel är Karl XII som trädplanterare. Det finns ett hundratal upp-teckningar i Estland om hur Karl XII planterat ett träd på en viss ort och att han då skall ha sagt att om detta träd rotar sig och börjar växa, då återvänder jag och den svenska makten till Estland. Berättelserna har sin bakgrund i Karl XII:s vistelse i Lais i östra Estland under ett halvår efter slaget vid Narva och att han där verkligen planterade några lindar i prästgårdens park. Det kom att bli en symbol för den goda svensktiden och förhoppningen om dess återupprättande i framtiden.

Kari och Ülle Tarkiainens bok är ett verkligt kraftprov, en mångsidig och alltigenom tankeväckande och lärorik framställning om det svenska väldet öster om Östersjön, en nyanserad och lärd bild av 1600-talets svenska krigarstat som kolonisations- och fredsorganisationsstat. Skall man klaga på något blir det på kartmaterialet. Kartor finns men de är skäligen enkla, för en rikssvensk läsekrets utan närmare kännedom om landets geografi borde mera detaljerade kartor ha tillfört läsningen ytterligare en viktig dimension.

Mats Hellspång, Stockholm

Hembygd – någonstans i Sverige. Annica Bergdahl Carlsson & Jerker Andersson (red.) Carlsson Bokförlag, Stockholm 2013. 252 s., ill. ISBN 978-91-7331-521-0.

Hur upplever egentligen ungdomar i dagens Sverige sin hembygd och hur skapar de sig en plats i tillvaron där? Vilka möjligheter respektive begränsningar rymmer vidare hembygden för unga kvinnor och män, i färd med att forma sin identitet i övergången från barndom till vuxen? Hembygd som ideal och praktik bland unga står i fokus för denna bok. Den utgör resultatet av ett mer omfattande projekt som även utmynnat i en vandringsutställning och en digital plattform. För att perspektivera temat i boken har redaktörerna tagit hjälp av åtskilliga unga medförfattare i åldersspannet 15 till 23 år, som representerar båda könen och av olika etniska och sociala ursprung. I korta reflekterande texter och egenhändigt tagna fotografier skildrar de sin *Hembygd – någonstans i Sverige* och levererar skiftande inblickar i hur det är att leva och verka som ung där. Ett belysande exempel utgör Tuvas kärnfulla skildring av sin hembygd, Malmö: ”Där jag kan sova gott på natten. Jag skulle aldrig stå ut med att fortsätta bo i en hembygd som är ett tråkigt fucking samhälle.”

Genom ungdomarnas texter och fotografier växer successivt hembygden som en mångfacetterad företeelse fram inför läsarens ögon, både i fråga om form och om innehåll. Den kan skifta i storlek och placering, och lika gärna utgöras av den pulserande huvudstaden som av en stillsam by i den norrländska glesbygden. För de allra flesta ungdomarna i boken får dock hembygden beteckna en ”typisk” svensk medelstor ort, typ Karlstad, Skövde eller Västerås. Hembygd ter sig vidare som en plats man kan flytta till och från, när exempelvis föräldrarna söker sysselsättning på annan ort och hela familjen måste följa med. Några ungdomar förmedlar egna erfarenheter som följd av en påtvingad flykt undan krig och förföljelser. Det gör att hembygden blir utbytbar, att man som ung kan komma att relatera till flera hembygder (både i och utanför Sverige) samtidigt, att den som i Emrahs fall i lika hög grad återfinns såväl i Kosovo, Italien och Tyskland som i svenska Höviksnäs, men också att den uppfattade ”riktiga” hembygden i processen riskerar att gå förlorad. Det senare får till följd att hembygden kan förpassas från en tidsdimension till en annan, övergå från att existera i nutid till att istället omgärdas av en förfluten tids nostalgiska skimmer. För Sirwanas

vidkommande står det t.ex. fullt klart att Falun aldrig kan konkurrera med barndomens Kurdistan, vare sig i vardagen eller i drömmarna.

Lika lite som hembygd kan avgränsas till en fysisk plats låter den sig i ungdomarnas skildringar begränsas till att enbart handla om ytor och byggnader i tätorten. Den inbegriper omgivande naturområden, där man som ung får möjlighet att mötas och agera bortom de vuxnas överblick och kontroll. Av detta följer att hembygd även utgörs av människorna som lever och verkar i ens direkta och indirekta närhet. Det rör sig om familj och vänner, grannar och bekanta, men också om okända med vilka man delar det dagliga livet i ett samhälle: ”Här i Sundsvall är vi lite mer utåt och pratar på bussen med folk, som man inte känner”, skriver t.ex. Marcus.

Bokens texter och mängden fotografier som skildrar samvaron i hembygden skvallrar för övrigt om att det är den sociala omgivningen i allmänhet, och de nära sociala relationerna i synnerhet, som starkast bidrar till känslan av hemmahörande bland unga i en *Hembygd – någonstans i Sverige*. Paradoxalt nog blir det här fråga om ett hemmahörande på en plats som man under pågående transformeringsfas från barndom till vuxen på samma gång tycks ha behov av att hålla fast vid och att frigöra sig från. Hembygdens praktik rymmer av den anledningen för de allra flesta ungdomar i boken både positiva och negativa upplevelser, inte sällan gällande ett och samma hembygdsinslag beroende på hur man vinklar det, exempelvis kan en invand plats med invanda människor inge trygghet genom att tillhandahålla en etablerad plattform att verka utifrån och etablerade sociala kontakter att vårda. Men den kan lika gärna framkalla känslor av frustration och stagnation, när vare sig nya platsupplevelser eller nya sociala möten erbjuds. Motsättningen till hembygden framträder tydligast om fredagskvällarna, när man som ung fyller platsen med sociala och kulturella förväntningar som den ömsom lyckas, ömsom misslyckas med att motsvara. Det tangerar ett annat och kanske viktigare behov som hembygden förväntas kunna tillfredsställa för de yngre: att möta ungdomlig utvecklingspotential och skaparkraft. Eller som Sahand från Oxie uttrycker det:

Det är superkul att vara ung i Oxie, för att vännerna är nära, bokstavligen talat ett samtal bort. Det hade kunnat vara så mycket bättre. Politikerna borde definitivt visa mer intresse och engagemang för oss

som bor här för att vi ska känna oss delaktiga i Oxie. De lyssnar inte. Det kan leda till kriminalitet, hopplöshet och att man känner sig bortglömd. Vad ska ungdomarna göra? Det är bara gatorna kvar! Jag har varit på mängder av event och möten och framfört mina åsikter men inget har hänt.

Styrkan i den flerstämmiga skildringen av ungas *Hembygd – någonstans i Sverige* är att den innehåller såväl åtskiljande som förenande drag. Sådant ger nödvändig bredd och djup för att åskådliggöra relationen ungdom–hembygd. Som kulturforskare skulle man visserligen kunna önska att redaktörerna hade öppnat för en mer ingående problematisering av begreppet hembygd, exempelvis om vad hembygd *inte* är. På det stora hela tycks emellertid redaktörernas val att lysa med sin frånvaro i själva textframställningen, till förmån för ungdomars egna tolkningar av fenomenet hembygd, som ett ytterst välvalt och intressant grepp. Som ett led i samma strävan har man också avstått från språkliga redigeringar av lokala uttryck och ungdomsslang (men levererar istället en liten förklarande ordlista i slutet av boken). Redaktionell frånvaro i ett avseende balanseras emellertid av en desto större redaktionell närvaro i ett annat. Bokens rubriker ringar klassiskt in platstillhörighet som kollektiv och kontrastiv process och skvallrar om tydliga riktlinjer för bokens unga medförfattare under text- och bildsammansättningen. Resultatet av redaktörernas och de unga medförfattarnas gemensamma ansträngningar är en fullödig och uttrycksfull framställning av svensk hembygd som tanke- och levnadssfär bland ungdomar. *Hembygd – någonstans i Sverige* bildar ett värdefullt tidsdokument om unga människors försök att skapa sig en plats i tillvaron, i ett alltmer globaliserat samhälle där platskänslan utmanas.

Paul Agnidakis, Uppsala

Johanna Wsshholm & Christer Kuvaja: *Gården vid kanalen. Strömma gårds historia*. Svenska Litteratursällskapet i Finland, Helsingfors 2013. 140 s., ill. ISBN 978-951-583-263-4.

SLS har givit ut en attraktiv bok om Strömma Gård i Bjärnä i Finland, en gårds historia som vi får följa genom den industriella och tekniska utvecklingen i regionen under 1800- och 1900-talen. Av särskild

betydelse tillmäts tillkomsten av Strömme kanal på 1840-talet, som förlades på gårdens mark, vilket kom att få betydelse för såväl gården som regionen i stort. När sedan ångbåtstrafiken från Åbo byggdes ut blev Strömme även intressant som utflykts- och rekreationsmål för allmänheten. Historikerna Johanna Wassholm och Christer Kuvaja presenterar i förordet själva anledningen till bokens tillkomst, nämligen att systrarna Githa Lönnberg, Nonneli Rothkirch och Chira Kaplan donerade Strömme gård till Svenska Litteratursällskapet i Finland 1996, vilket tio år senare resulterade i beslutet att skriva gårdens historia. Källmaterialet kring gårdens och regionens historia är tämligen rikligt, och Githa Lönnberg själv har bidragit med det fina bildmaterialet.

Den nuvarande karaktärsbyggnaden uppfördes på 1820-talet, som då ersatte ett äldre hus som försvunnit i en brand. Läsaren får följa de olika kringbyggnadernas tillkomst, de personer som huserat på gården och de verksamheter som bedrivits genom åren. Men Strömme har en betydligt äldre historia som åtminstone kan dras bakåt till 1200-talet, och det har främst varit den kyrkliga administrationen som präglat det dagliga livet och ingivit befolkningen någon form av samhörighet och identitet. Från 1540-talet kan noteras de första uppgifterna om byggnationer och bönder i Strömme by, då det skall ha funnits tre gårdar (hemman) i byn. Ägarförhållandena under 1500- och 1600-talen har dock varit mycket svåra att reda ut, då gårdarna bytte ägare med jämna mellanrum, och om dessa ägare finns det endast knappa uppgifter bevarade.

Ägarförhållandena och ekonomin kom dock att påverkas i och med utvecklandet av järnhanteringen under 1700- och början av 1800-talet. Järnhanterings utbyggnad i Sveriges östra provinser i nuvarande Finland villkorades genom styrningen av ekonomin på riksplanet. De rikliga skogstillgångarna var en förutsättning för utvinningen av järnmalmen och för dess bearbetning till järn. Då Bergskollegiet fruktade att skogstillgångarna i de västra delarna av Sverige skulle utarmas valde man att anlägga järnbruk i Finland och inte endast i Bergslagen, därav den viktiga näringsverksamheten i den finska regionen.

Det lantbruk som bedrevs på Strömme gård bereds relativt stort utrymme av författarna och vi får rikliga uppgifter om gårdarnas arealer, sådd och boskap; t.ex. får vi genom en kartbeskrivning från 1691 uppgifter om att de tre gårdarna (Storgården, Backgården och Kvarnbacka) ombesörjde 30,5 tunnland åker och in-

bärgade 50 mängder (20 500 kg) hö i parmar. När historiken kommer in på 1800- och 1900-talen skall kanske särskilt nämnas det ägarbyte som ägde rum 1888, då Karl Alfred Wasastjerna med makan Bertha tog över ägorna. Wasastjerna tillhörde en betydelsefull handels- och industrisläkt och hade egna erfarenheter från linne- och järnmanufaktur i Tammerfors. Han var bekant med trakten, och under dennes tid som ägare av Strömme bedrevs en livlig verksamhet inom såväl lantbruk som industri. Tillika var han intresserad av att skapa en kulturell och bildad miljö.

Familjen Wasastjerna sålde så småningom, 1932, Strömme till Daniel Lönnberg och Ethel Alfthan, vilka främst kom att fokusera på att utveckla lant- och skogsbruket. Då Daniel avled 1937 vid endast 50 års ålder tog Ethel över driften tillsammans med sina fyra döttrar. Döttrarna kom således 1996 att donera Strömme till det litteratursällskap som nu har givit ut gårdens historia.

Den läsare som är specialintresserad av gården och dess folk genom åren får sitt lystmäte tillgodosett i rikliga mått, bl.a. berättas om den legendariske smeden Johan Funck eller de olika kanalvakterna. Det ovan nämnda kanalbygget på 1840-talet och dess betydelse för kommunikationer och näringsverksamhet bereds stort utrymme samt ett avsnitt om oförverkligade järnvägsplaner.

I mitt tycke det mest intressanta avsnittet avhandlar Strömme gård som en kulturell mötesplats och ett centrum för bildningsverksamhet. Traktens natursköna miljöer har attraherat såväl konstnärer som mer tillfälliga besökare. Under andra halvan av 1900-talet har gruppen Groupe de Canal arrangerat utställningar och kulturella evenemang, och på Strömme har det även funnits ett bibliotek och en skola. Här bör också nämnas Strömmejärdens kulturfond, vars tillkomst kan dateras till 1936 av paret Wasastjerna, vars syfte är att stödja traktens kultursträvanden (särskilt den finsktalande befolkningens) samt traktens kulturutveckling. Grundandet av Strömme folkskola och folkbibliotek förklaras genom Wasastjernas sympatier för fennomanin och intresse för folkbildning. Även en livlig konstnärlig verksamhet har bedrivits vid Strömme.

En fråga som inställer sig under läsningen av historiken om Strömme gård är vem som är den tilltänkta läsaren. Är man inte specialintresserad av Strömme eller denna gamla svenskbygd i Finland kan möjligen ämnet te sig för smalt eller för lokalt inriktat. Det råder

förvisso inget tvivel om att gården och regionen bär på en intressant och viktig historia, och säkert kan särskilt finskbördiga svenska läsare i Sverige finna detta historiska arbete angeläget, men personligen förmår inte författarna lyfta denna gårds och trakts historia till en bredare eller högre angelägenhetsnivå, vilket kan göra läsningen en aningen tröttnande. Den är inte heller tillräckligt passande som coffee-table book, trots sina rikliga och vackra bilder och illustrationer. Dock finns ingen anledning att inte rekommendera arbetet för den som är specialintresserad av denna typ av kulturhistoriska verk, ett viktigt arbete har definitivt genomförts av författarna.

Henrik Brissman, Lund

Janken Myrdal: *Boskapsskötseln under medeltiden. En källpluralistisk studie.* Nordiska museets handlingar 139. Nordiska museets förlag, Stockholm 2012. 310 s., ill. ISBN 978-91-7108-555-9.

Med sitt konsekvent metodologiska förhållningssätt genomför Janken Myrdal i denna sin första större, uttalat källpluralistiska studie den undersökning som ursprungligen var tänkt som en andra del av hans doktorsavhandling, *Medeltidens åkerbruk. Agrarteknik i Sverige ca 1000–1520* (1985). I ett annat sammanhang kommer jag att utförligt behandla källpluralismens metodiska finesser på det kulturhistoriska området (se *Ethnologia Scandinavica* 2014), varför denna recension uteslutande kommer att uppehålla sig vid de faktiska och säkra resultaten av den myrdalska undersökningen jämte att ge en bild av boken som helhet. Vilka är de konkreta resultaten av tillämpningen av källpluralismen vid studiet i boskapsskötseln under medeltiden? Vilka nya kunskaper har tillkommit på det fältet?

Bokens speciella karaktär gör emellertid att det är svårt att helt göra den rättvisa i den här formen. Det får blott bli min ambition att söka locka läsare till denna fascinerande bok genom att antyda något av hela den bukett av alla aspekter på den medeltida människans vardagsliv som boken faktiskt myllrar av, och säga: ”Prosit!”

Halva boken, på omslaget representerad av den blygsamma underrubriken, upptas av författarens gedigna genomgång och presentation av den källpluralistiska metoden. Denna är dock av resonerande

karaktär och ska därför inte behöva vara ägnad åt att avskräcka den läsare som intresserar sig mer precis för boskapsskötseln under medeltiden, som ju utgör verkets huvudtitel. Först framme vid den andra halvan är det dags att lägga samman texten till en som påminner mer om den tidigare doktorsavhandlingens, dock inte alls i en form som liknar denna, fastän nu med en än starkare och tydligare preciserad underbyggnad än avhandlingen hade. Detta kan samtidigt ses som ett numera väl mognat svar på den kritik Myrdal mötte för sin avhandling, speciellt vad gäller metoden för hur han använde sig av det skiftande källmaterialet och som ansågs vara alltför outtalad.

En viss inskränkning i det föreliggande arbetet gäller hästar, med motiveringen att detta kräver alltför stora utvikinngar mot andra områden. Därmed saknas också dragdjur och seldon och den livliga debatten om hästen och oxen som dragdjur. Trots detta innehåller boken många brottstycken som berör hästen. Inte heller frågor beträffande antalet djur, besättningarnas åldersstruktur, avel och betäckning behandlas, men dessa senare avser Myrdal att återkomma till. Till de mer tydligt frånvarande aspekterna hör husdjurens sjukdomar och kastrering, jämte svin och fjäderfän som på grund av sin karaktär skulle fordra en särskild studie, som t.ex. biskötseln redan har fått. Likaså har avsnitt om fodertäkt och hägnader lämnats åt sidan, liksom boskapsskötselns produkter med undantag av mjölkhanteringen.

Den ovane läsaren av källpluralistiska arbeten varnas av författaren för det delvis katalogartade innehållet som inleds med *träarkeologi och mejerihantering*. Här konstaterar författaren att med undantag av Nordsverige ersattes vidjeklaven från 1200- och 1300-talen och senare av klave med läsbräda. Den senare tog längre tid att tillverka och har en mer adekvat konstruktion och var troligen även tidsbesparande. Just denna förändring utgör ett uttryck för något som kanske inte omedelbart kan anses banbrytande. Snarare är detta att betrakta som ett exempel på en långsam teknikförändrings *små* detaljer, som sedda i ett *större* sammanhang möjligen kan ge förståelse också för de riktigt *stora* förändringarna. Vidare konstateras att stötkärnan sannolikt infördes i norra Skandinavien på 1200-talet, och att denna förde med sig även andra specialiserade träföremål in i människornas vardagsliv, såsom gräddsättningskärl. Troligt är också att hårdosten med löpe introducerades senast från skiftet mellan 1200- och 1300-talen i Sverige,

och att även denna förändring förde med sig ett antal specifika träföremål, t.ex. i form av ostrännor för avrinning eller ostkorgar för lufttorkning.

Framställningen fortsätter därefter systematiskt med vad som främst bygger på de skriftliga belägen för varje speciellt studerad del av boskapsskötsel, vilken alltså inte utgör annat än en konkret tillämpning av den källpluralistiska metoden på ett helt forskningsområde:

- 1 *Betesmarkerna* inklusive bl.a. betets reglering, inhägnader och fåbodar. Här påvisas att städernas betesrättigheter efter 1350 stärktes, och att det under hela tidsperioden efter medeltiden och mot nya tiden skedde ett successivt utökat nyttjande av utmarkerna varför konkurrensen om betet i närheten av byarna inte blev lika hård som under högmedeltiden, endast med undantag av en period efter 1350. I Norge fanns fåbodar i drift, kanske även i Dalarna, men först efter medeltiden skedde en spridning till övriga norra Sverige som en del i det utsträckta betet kring byarna. Myrdal antar att man här tidigare i stället haft ett slags arbetseffektivt vallande i byarnas närhet, med inhägnade områden och hinderdon men under mänsklig tillsyn.
- 2 *Sommarbetet* med betesperioder, intrång på betesmarker, olika färar för djuren och rovdjursjakt. Brist på foder gjorde att särskilt nötkreaturen släpptes ut tidigt och togs in sent, och aveln var inriktad på att skapa lugna djur. Vargangrepp och drunkning tillhörde de vanligaste farorna, och troligen organiserades skalljakt på varg under 1200-talet i stora delar av landet. Men vargproblemen ökade sannolikt efter pestepidemierna. Ett **än** mer vardagligt problem var dock insekter som tvingade herdarna att göra upp eldar **för att skydda djuren**. Bortkomna djur var ett annat problem, och mycket kraft ägnades åt att få dem att komma tillrätta. Rena stölder av större djur var ovanliga, men desto vanligare när det gällde de mindre djuren.
- 3 *Sommarskötselns föremål och utrustning* såsom tjudring, hinderdon, skällor och märkning. Den arbetskrävande tjudringen var inte så vanlig i norra Skandinavien, men förekom ofta i övrigt. I norr brukades hinderdon i stället som regel, och flockdjuren hade normalt ett ledardjur som bar skälla. Speciellt på Gotland var djuren märkta på grund av utgångsdriftens stora betydelse.

- 4 *Herden och vallaren* och deras metoder och utrustning. I äldsta tid skötte i allmänhet manliga trälrar om vallningen av djuren. Under 1200- och 1300-talen blev det i stället vanligt med vuxna manliga yrkesherdar, men för norra Sveriges del finns det inga bevarade belägg. Senare ersattes dessa yrkesherdar av vallning på turgång i byarna, men under 1500-talet var det i stället kvinnor och barn eller ungdomar som dominerade bland dem som vallade. I samband med övergången från yrkesherdar till andra former av vallning förändrades också vallarnas utrustning. Den blev enklare och vallhundarna försvann gradvis.
- 5 *Vinterns stallning* med fåhusens inredning och skillnader mellan land och stad samt gödselns hantering. Den i städerna under 1200-talet vanligt förekommande djupstallningen klingade av under senmedeltiden.
- 6 *Utfodringen* med vattning, lövtäkt, fodersäd och den extra tilldelningen vid juletid. Fodertillgången gjorde att nötboskapen hölls på gränsen till svält under vårvintern och endast kunde få mycket lite höfoder. Får och getter fick äta löv. Nödfoder hörde snarare till regel än undantag. På vintrarna fick nötboskapen drivas utomhus, ur fåhusen, för att få tillgång till vatten. (Det är förresten i detta sammanhang som det välkända uttrycket "Det är ingen ko på isen, så länge rumpan är på backen" kan få sin tydliga kontext.)

Framställningen avslutas med en sammanfattning på svenska, och här finns den för läsaren mest lättåtkomliga översikten över de faktiska resultat som den källpluralistiska metoden nu kunnat bidra med till våra kunskaper om boskapsskötsel under medeltiden. Dessutom finns här en kort anvisning för läsaren till bokens första del (s. 251), vilket sammantaget gör det till min rekommendation att läsaren startar med denna sammanfattning.

Resultaten från den lätt katalogerade brödtextern i bokens huvudframställning redovisas här systematiskt och fördelade på tre nivåer av säkerhet: säker – ganska säker – osäker, givetvis beroende av vilken information som medgivits att passera genom metodens nålsöga för att upphöjas till kunskap. Till undvikande av ett störande brus har författaren undvikit användandet av en fjärde nivå: mycket osäker eller "gissning". Den geografiska täckningsgraden är

därmed också varierande, men det är strävan efter en sorts helhetsyn på ”Sverige” eller ”Skandinavien”, med utländska utblickar och jämförelser, som fått bli det ledande målet. Precis som Halland är en blind fläck i Selma Lagerlöfs berättelse om Nils Holgersson måste detsamma i den här underbara boken gälla Öland, som helt saknar medeltida belägg. Myrdal vill ”skapa en föreställning om vissa huvuddrag i medeltidens vardagsliv”. Det är på denna samlade överblick av de säkra och ganska säkra utsagorna som de refererade resultaten ovan bygger på.

Efter denna systematiska presentation följer det sista steget i arbetet med den källpluralistiska metoden: den sammanfattande eller övergripande tolkningen. Först och främst lyfter Myrdal här fram att den agrara revolutionen under perioden 1000–1300 inte enbart omfattade åkerbruket och det manliga arbetet, utan i lika viktig grad även boskapsskötseln och det kvinnliga arbetet. För kvinnornas del var det särskilt *vidareförädlingen* det gällde. Smörhanteringen blev effektivare och ostproduktionen förnyades, vilket krävde kvinnornas skicklighet. Textilproduktion var ett annat viktigt område som förändrades av ny teknik och tillverkning för avsalu. Bland orsaksförklaringarna bakom denna omvandling ligger bl.a. att åkerbruk och boskapsskötsel utövades på samma gård och att kvinnorna accepterades i arbetet. För boskapsskötseln del fanns det en trend mot ett ökande antal djur per hushåll under senmedeltiden. Det kunde ske genom att en ”normalgård” uppstod som hade en djuruppsättning som mer liknade de större gårdarna under högmedeltiden, boskapsskötseln betydelse ökade i takt med en ökad mängd ängsmark per hushåll, samtidigt som ett stort antal torp som i regel saknade djur försvann. Men det som gäller förändringen av antalet djur är något som Myrdal har för avsikt att återkomma till i en annan publikation. Men redan nu kan det konstateras att den strävan efter effektivisering av arbetet som skedde under senmedeltiden var en förutsättning för att boskapsskötseln kunde öka, eftersom det efter pestperioderna fanns färre människor som skulle skörda mer hö och foderbristen var påtaglig. Denna effektiviseringssträvan fanns även inom boskapsskötseln, där de alltför små svenska byarna inte kunde ersätta yrkesherdarna med permanenta byherdar, vilket i stället öppnade för kvinnor och barn att ta över. Detta krävde i sin tur att betesmarkerna var fria från de farliga rovdjuren och var ett skäl till att vargjakt intensifierades. Efter digerdöden hade rovdjursstammarna kunnat växa till

sig mer ohämmat. Hela förändringsprocessen speglas alltså i de materiella uttrycken, genom enklare former av klädesdräkter och upphörandet av herdemusiken. För kvinnornas del innebar dock de allt större satsningarna på mjölkhanteringen ett i lika grad stigande och dagligt arbetsåtagande.

Efter bokens utförliga notapparat (850 noter) följer en serie specialiserade bilagor: mirakelberättelser om boskap, latinskt-svenskt glossarium och katalog över boskapstermer, en ordspråkskatalog, herdebilder i Norden och herdebilder i Europa. Till sist finns även en förteckning över förkortningar, de mångtaliga referenserna samt ett selektivt register. De använda illustrationerna är relativt sparsmakade, men vackra och ofta återgivna i färg. De sammantaget 310 trycksidorna ger ett mycket solitt och genomarbetat intryck, men saknar alltså någon form av sammanfattning för de utländska läsarna.

Anders Perlinge, Stockholm

Dygdernas renässans. Eva Österberg, Marie Lindstedt Cronberg & Catharina Stenqvist (red.). Atlantis, Stockholm 2012. 284 s., ill. ISBN 978-91-7353-596-0.

Utgångspunkten för antologin *Dygdernas renässans* är att moralfilosofiska diskussioner om dygder har fått förnyad aktualitet under senare tid. Dygd definieras i bokens inledning som en karaktärsinriktning hos en individ, vilken är moraliskt eftersträvanvärd. I boken medverkar elva svenska forskare varav fyra företrädare idé- och lärdoms historia, fyra historia, två teologi och en sociologi. Var och en av dem har fått välja en dygd att fördjupa sig i och resonera kring i ett långt historiskt perspektiv. Dygdetiken går tillbaka till antiken och speciellt Aristoteles på 300-talet f.Kr. Dygderna innebar en balans mellan ytterligheter. På så vis blev måttfullheten ett grundläggande ideal. Den medeltida kristna filosofin tog upp flera av de antika dygderna och kompletterade dem med de teologiska dygderna tro, hopp och kärlek samt ödmjukhet och kyskhet. Den kristna dygden ödmjukhet stod i motsättning till den antika dygden stolthet. Däremot förstärktes den antika dygden rättrådighet genom kristendomen. Ett dygdigt liv innebar då att leva som kristen i Jesu efterföljd. En artikel i boken belyser dygden barmhärtighet inom islam och hur den har tillämpats i Iran historiskt sett.

Både under antiken och medeltiden avsåg dygdeti-

ken individernas ansvar för andra människor och för det gemensamma goda. Det gäller att inte bara tänka på sig själv. Mot den bakgrunden kan individualismens frammarsch i sen tid innebära ett hot mot dygdetikens fortlevnad och existens.

Den första delen av boken (s. 25–100) tar upp anti-kens dygder och följer deras aktualitet fram till nuet. Bokens andra del (s. 101–270) behandlar medeltidens dygder och deras relationer till nuet. Kan dygderna fortfarande vara aktuella och vad beror det i så fall på? Hur är det med relationen till den sentida pläderingen för ”mänskliga rättigheter”? Det är en av frågeställningarna i bokens inledning.

Idéhistorikern Sven-Eric Liedman inleder antologin med att fördjupa sig i historiska diskussioner som förekommit om dygden *klokh*et alltifrån Aristoteles Nichomachiska etik till våra dagar. Klokheden liknas vid det goda omdömet, och i vår tid tenderar Liedman att likställa uttrycket social kompetens, i betydelsen vinna förtroende och känna empati, med den gamla dygden klokhet.

Historikern Eva Österberg har valt dygden *mod* för sina reflexioner. Definitionen av begreppet är att inse fara och risker men ändå våga handla utan att bli dumdristig. Enligt Aristoteles befinner sig modet i en mellanställning mellan feghet och dumdristighet. Mod förknippades tidigt med att män var tappra i krig, men mod hos kvinnor finns också belagt under antiken såsom i Sofokles drama *Antigone* från 400-talet f.Kr. Om de gamla dygderna skall få någon betydelse i dagens samhälle måste de kunna översättas till vår tids språk. Mod kan enligt författaren liknas vid det moderna ordet civilkurage.

Idéhistorikern Bo Lindberg reflekterar kring dygden *mildhet*, som man kan visa mot andra människor som råkat i trångmål. Medlidande är ett snarlikt begrepp som framhållits i den kristna traditionen sedan urkyrkans tid. Det motsvarar empati och medkänsla i vår tid. Kritik mot att handlingar av mildhet och medlidande innebar en förnedrande maktutövning fanns redan under antiken.

Historikern Peter Aronsson diskuterar begreppet *omdöme* i relation till historia. Han argumenterar för att historia ingår i en dygdetisk tradition sedan antiken och hjälper människor att bearbeta problem utifrån dygden gott omdöme.

Kyrkohistorikern och tidigare ärkebiskopen K.G. Hammar inleder bokens senare del om medeltidens dygder och deras väg fram mot nuet. Han har valt att

reflektera kring dygden *lydnad* och relaterar den till lyhördhet och olydnad inom judisk och kristen tanketradition. Genom klosterväsendet blev lydnaden en starkt framträdande dygd. Det framkommer redan i abboten Benedikts ordensregel från 500-talet, vilken blev vägledande i Västerlandet under tusen år. Munken Martin Luther bröt däremot mot klosterlöftet om lydnad när han bröt sig ut. Han flyttade lydnaden från klostren till hem och samhälle. I vår tid kan lyhördhet vara ett relevant begrepp.

Historikern Marie Lindstedt Cronberg för en diskussion om *kyskhet* från tidig kristen askes fram till sentida sexualmoral. Kyskhet har varit nära knuten till sexualmoral och inom katolicismen märks detta särskilt inom klostren och prästerskapets påbud om celibat. Sexualiteten tillhörde det profana livet. Detta påbud bröt Martin Luther mot genom att gifta sig med en nunna och i stället utveckla tankar om kyskhet inom äktenskapet. Inom den katolska kyrkan har uppfattningen om dygden kyskhet förblivit oförändrad fram till nutid, medan den protestantiska Svenska kyrkan har förändrat sin sexualsyn. Anpassningen till en ny tid är påfallande. Författaren skriver: ”Så blev den problematiska sexualiteten en gåva till människan” (s. 152). Då kan även homosexualitet bli accepterad. Sexualmoral är ett relevant begrepp att tala om i dag.

Idéhistorikern Mohammad Fazlhashemi för in islam genom att diskutera dygden *barmhärtighet* inom denna religion och dess tillämpning historiskt sett fram till nutid i hans tidigare hemland Iran. Barmhärtigheten är särskilt knuten till de människor som står individen närmast, familj, släkt och grannar men även flyktingar som söker en fristad. Barmhärtigheten kom tidigt att gälla även icke-muslimer i ens närhet. Fredlig samexistens var målet. Efterhand institutionaliserades barmhärtigheten i form av välgörande verksamheter genom att de rättslärd, dvs. de religiösa ledarna, tog på sig denna roll. De fick därmed en ökad makt i förhållande till de världsliga makthavarna och ekonomisk självständighet. Detta hängde samman med att de fick ta emot religiösa skatter, donationer och bidrag för välgörande ändamål. Genom revolutionen 1979 fick de religiösa ledarna överhöghet även över den världsliga makten, men barmhärtigheten fick trots detta inte någon starkare ställning. Istället utvecklades en totalitär styrelseform utan barmhärtighet mot politiska motståndare. Här märker man författarens kritiska inställning till vad som hänt inom styrelseskicket i det sentida Iran.

Religionsfilosofen Catharina Stenqvist koncentrerar sig på dygden *ödmjukhet*, vilken är nära kopplad till självförtroende, självkännet och osjälviskhet. Denna dygd fanns inte i antiken utan är knuten till kristendomen. ”Ödmjuk är den människa som känner sig själv... Hon lever i balans med sig själv”, skriver författaren (s. 210). Motsatsen är högmod och självhävdelse som gärna breder ut sig i dagens individualistiska och karriärorienterade samhälle.

Idéhistorikern Gunnar Broberg analyserar *nyfikenheten* som alltsedan medeltiden ibland har uppfattats som en dygd och ibland som en last. Det senare gäller uttalanden från kyrkofadern Augustinus på 300-talet. Nyfikenheten uppfattades nämligen kunna ställa sig mellan människan och Gud. Däremot framhävde upplysningen med sin tro på framsteg just nyfikenhetens betydelse. Nyfikenheten har legat bakom naturvetenskapens revolutioner och kan på så vis fortfarande vara relevant. Naturvetenskaperna har på senare tid just lanserat sig som ”nyfikenhetsforskning” (s. 222).

Sociologen Eva Kärfve diskuterar dygden *lojalitet* som jämföras med trofasthet och trohet. Även begreppet solidaritet är aktuellt. Det som hotar lojaliteten i vår tid är egoism och framhävandet av individen. I detta bidrag saknas de historiska diskussioner som förekommer hos de andra författarna som alla företräder historiska vetenskaper.

I bokens sista kapitel har historikern Kenneth Johansson tagit sig an dygden *tålmod*. Denna är framträdande inom judisk tradition, islam, hinduism och buddism. Författaren koncentrerar sig dock på den västerländska kristna traditionen med sina rötter i Gamla testamentet. Tålmodet är underkastat Guds vilja och får sin belöning i himlen. En svår fråga är om tålmodet har någon relevans i dag? Det är något som alla författarna i denna bok sliter med. Jag instämmer i det som Kenneth Johansson skriver: ”Att ta temperaturen på sin egen tid är ändå bland det svåraste man kan göra” (s. 255). Han ställer fler frågor än ger konkreta svar om tålmodets roll i nutid och framtid. Tolerans, tid att lyssna och självkontroll måste ha en plats i framtiden och författaren hänvisar därvid till vad som förväntas och krävs av läkare, vårdpersonal och lärare.

Som avslutning vill jag framhålla att författarna med ett undantag har givit en utförlig historisk framställning från antiken och medeltiden av de dygder som de har valt att fördjupa sig i. Dessa partier är välgrundade i skriftligt källmaterial, medan reflexionerna om

dygdernas relevans och tillämpning i vår tid är mer av spekulativ och resonerande art. Inte desto mindre är de intressanta som tankeväckare för nutidens människor. I stor utsträckning kommer artikelförfattarna in på flera dygder i sina resonemang. Det hade därför varit värdefullt med en uppsummerande diskussion om relationerna mellan dygdena. Kan man verkligen tala om dygdernas renässans, vilket är titeln på boken? Finns det några dygder som uppfattats vara mer grundläggande än andra och hur har detta förändrats över tid? En gemensam tanke hos författarna är att dygdena har en form av relevans i vår samtid, men det gäller att resonera i andra termer än under antiken och medeltiden. Därför presenteras begrepp som civilkurage, empati, lyhördhet, medkänsla, sexualmoral, självkännet, social kompetens, solidaritet och tolerans. Boken har ett viktigt budskap till alla läsare som intresserar sig för ideologiska begrepp och resonemang i ett långt historiskt perspektiv och hur historien fortfarande har en uppgift i nuet.

Anders Gustavsson, Oslo/Henån

Eva Danielson & Märta Ramsten: *Du gamla, du friska. Från folkvisa till nationalsång*. Atlantis, Stockholm 2013. 252 s., ill. ISBN 978-91-7353-612-7.

Vi svenskar verkar ha ungefär lika ambivalent förhållande till nationalsången som till firandet av nationaldagen. Det ljumma intresset brukar förenklat förklaras med att ”vi vet vilka vi är”, jämfört med grannländerna och deras kortare historia som självständiga stater. Ända fram till 1983 hade vi formellt inte någon nationaldag, utan den 6 juni firades som ”Svenska flaggans dag”. Det senaste försöket att göra något åt firandet var ju den politiska kompromissen 2005 då den 6 juni blev röd dag mot att annandag pingst blev vanlig vardag. Inte heller det fungerar, nationaldagen med klämdagar blir en långhelg då man åker ut till sommarstugan. På skolavslutningarna viftas oftare med flaggor och midsommarafton sägs vara vår egentliga nationaldag. Man kan också fundera över varför vi är det enda landet i Norden som till nationalsång valt en folkmelodi med rätt nostalgisk och introvert ton och inte en sång som både till text och musik är komponerad direkt för sitt syfte. Förr eller senare dyker alltid Marseljäsen upp som oöverträffat ideal när nationalsånger diskuteras. I likhet med många äldre nationalsånger som de andra

nordiska och t.ex. ”God Save the Queen” har ”Du gamla, du fria” aldrig officiellt antagits som nationalsång. Den anses vara accepterad av hävd och behöver därför inte bekräftas med formella beslut. Partier både från höger och vänster har ända till för några år sedan motionerat i riksdagen om en juridisk sanktion, men fått avslag med just denna motivering.

Men också de övergripande nationella symbolerna i sig krackelerar. Monarkin är i dag mera en sak för medierna än för medborgarna och svenska flaggan på balkongen hemmavid har ibland använts som en ”patriotisk” demonstration mot invandringen. I linje med vårt komplicerade förhållande till symbolerna ligger också försöken att hitta något bättre. Mängder av alternativa nationalsånger har föreslagits eller nykomponerats, som Hugo Alfvéns ”Ställ flaggan så jag ser den” (text Daniel Fallström), eller parodierats av A:lfr-d V:stl-nd i Grönköpings Veckoblad: ”Blås upp, du svenska fana, / till fladdring överallt / och giv åt fädrens vana / en nytillvänd gestalt! /Blås fram och blås tillbaka / för sommarvindens fläkt, /då vi dig fullt bejaka / som dagens festobjekt!” Men nu verkar ändå nationalsången ligga fast och inte längre vara omdebatterad, alternativen tycks vara förbrukade och frågan allt mindre intressant. I dag syns och hörs den mest – fast inte så ofta – i samband med landskamper i tv. ”Hockeysången”, säger skolbarnen.

Om nationalsångens historia från Richards Dybecks aftonunderhållningar på 1840-talet till kritiken, alternativen, pristävlingarna, de tillagda stroforna och parodierna, har Eva Danielson och Märta Ramsten skrivit den ultimata berättelsen. Sången står självfallet i fokus, men boken handlar i hög grad också om vårt förhållande till nationella symboler i allmänhet och hyllningarna till kungahuset och fosterlandet i orostider – unionsupplösningen, regeringskrisen 1914, krigsåren. Längre fanns en rad andra fosterländska sånger som hade liknande hög status, inte minst ”Kungssången”, ”Hör oss, Svea”, ”Vårt land” och ”Vår Gud är oss en väldig borg”, och som sjöngs vid högtidliga tillfällen, ofta med just ”Du gamla du fria” som avslutning. Intressant är också att särskilt under de oroliga åren kring 1910 protesterade vänsterfalangerna mot nationalsångerna med att stämma upp ”Arbetets söner” och ”Internationalen”. Det partipolitiska intresset för nationalsången har fortsatt ända in i vår tid. 1991 tryckte sverigedemokraterna i SD-kuriren två strofer i texten som man av politiska skäl betecknade som ”hemliga” eller censurerade verser, senare inspe-

lade av bandet Ultima Thule. De två stroforna ingår nu inte i Dybecks originalversion utan är författade av Louise Ahlén 1905 och är bara ett av många tillägg till texten som skrivits under årens lopp.

Författarna går föredömligt igenom alla tänkbara infallsvinklar och aspekter kring ”Du gamla, du fria”: lanseringen av sången (och motståndet), melodins ursprung, textens olika versioner, tidigare svenska folksånger och nationalsånger, parodier och alternativa texter, en rad ”myter och missförstånd” kring sången, tidiga inspelningar, Musikaliska akademins rekommenderade sättningar av sången 1909 och 1942 och mycket mera. Att det ännu cirkulerar så många vantolkningar och myter kring nationalsången säger nog en del om att vi inte riktigt gått till botten med vårt förhållande till nationalismen och symbolerna, vare sig enskilt eller offentligt. Till myterna hör att det skulle vara förbjudet att sjunga ”Du gamla, du fria” i svenska skolor för att inte stöta sig med invandrade elever. Regeringen har dock förtydligat att skolor får ha avslutningar i kyrkan och att eleverna enligt den nya läroplanen för grundskolan (2011) ska lära sig såväl nationalsången som ett antal vanliga psalmer (www.regeringen.se; integrationsminister Erik Ullenhag).

Vi tänker kanske inte heller på att melodin inte är så unikt svensk som man skulle tro. Författarna reder omsorgsfullt ut, visforskare som de är, bakgrunden till den uppteckning som Dybeck fick i sin hand. Visan började ”Så rider jag mig genom tolvmilans skog” och tillhör en grupp medeltidsballader som kallats ”Kärestans död”. Det var i den formen han publicerade den i *Runa* första gången 1845. Balladen var mycket omtyckt, sjöngs inte bara i Sverige utan också i Finland, Danmark och Norge och finns i över 250 olika uppteckningar och över 100 melodivarianter. Visforskarna har sedan ingående diskuterat vad som är ”svenskt” respektive ”utländskt” i melodin (en variant finns också i Tyskland). Författarna konstaterar sakligt att det rör sig om en ”nordeuropeisk melodityp som vandrat runt och fått olika regional och lokal prägel under århundradenas gång” och att Dybecks variant sjöngs i Västmanland och på så vis kan sägas vara svensk.

Det blir bitvis kanske väl fokuserat och detaljerat om musik, text och reception, men det är viktigt att allt kring nationalsången läggs på bordet, för att undvika fler myter och missförstånd. Den som vill fördjupa sig i den politiska bakgrunden och den storsvenska yran på 1890-talet och kring unionsupplösningen har numera ett stort antal biografier att tillgå, och naturligtvis Staf-

fan Björcks klassiska ”Heidenstam och sekelskiftets Sverige” från 1946. Danielsons och Ramstens skrift om nationalsången skulle bli en grundsten i ett önskvärt forskningsprojekt som kunde heta ”Svenskhet i musiken”. Någon som tänker ta itu med det?

Jag hade fel om det nuvarande ointresset för nationalsången. Artisten Thomas di Leva uppmanade nyligen andra musiker som Björn & Benny, Laleh och Robyn att skriva en ny nationalsång som ”handlar om de goda värden Sverige ska stå för och aldrig kan komma att kapas av rasister” (*Aftonbladet* 25/10 2013) och har själv skrivit ett förslag i videon ”Drömmen om Sverige”. I Schweiz utlyses en tävling om ny nationalsång den 1 januari 2014 eftersom den nuvarande, som är en psalm, anses ha för starka religiösa anknytningar.

Henrik Karlsson, Uppsala

Magnus Berg: *JA Wadman. Hans liv, hans skaldekonst och Göteborg 1814–1837*. A-Script Förlag, Göteborg 2013. 141 s., ill. ISBN 978-91-87171-06-2.

År 1869 avtäcktes bysten av diktaren Johan Anders (J A) Wadman i det Göteborg som han verkade i under perioden 1814–37. Bysten av Wadman var den första i sitt slag i staden näst efter stadens grundare, Gustav II Adolf. Vem var då denne Wadman? Svaret ges i Magnus Bergs arbete *JA Wadman. Hans liv, hans skaldekonst och Göteborg 1814–1837*.

Först och främst skall noteras att Bergs arbete skall fungera som en introduktion av diktaren Wadman och hans liv och verk, ibland kallad ”Göteborgs Bellman”. Berg har varit mån om att ge en aptitlig skildring rikt illustrerad och med ett gott antal exempel på Wadmans diktning. De läsare som överhuvudtaget känner till Wadman eller är bekanta med hans diktning är nog i dag relativt få, i varje fall utanför Göteborgsregionen. Bergs uppdrag består i detta fall att såväl introducera läsaren om Wadman och hans verk, men även ge en ordentlig inblick i den göteborgska miljö som var diktarens under ett par decennier i början av 1800-talet. Berg får fungera som en ciceron till denna relativt okända värld, och han lyckas väl i sitt uppsåt.

Dock kan läsaren ha anledning att bli något bekymrad när författaren redan i sitt förord garderar sig mot några tänkbara invändningar. Den akademiske läsaren riskerar att bli frustrerad över den något uppslupna

tonen i arbetet, samtidigt som referenser och formalia i övrigt i princip lyser med sin frånvaro. Berg vill dock försäkra läsaren att alla fakta är förankrade i den listade litteraturen och att hans skrivsätt kompenserar utelämnandet av fotnoter. Möjligen kan det vara så att den akademiskt intresserade läsaren hellre tar del av Johan Stenströms *Bellman levde på 1800-talet* (2009), Christina Mattsons *Från Helan till lilla Manasse. Den svenska snapsvisans historia* (2002) eller Hanna Enefalks artikel ”En gustaviansk brygd. Dryckesvanor och genus i svenska högreståndskretsar 1772–1809” i *Historisk tidskrift* (2011:4) som Berg hänvisar till i sitt förord. Berg garderar sig även för att den icke-akademiske läsaren möjligen kan uppfatta författarens språk som krångligt eller besvärligt och att detaljrikedomen i skildringen kan störa läsningen. Lustigt nog sätter författaren fingret på populärhistorikerns dilemma, att både sträva efter akademisk stringens och icke-specialistens önskan om språklig schwung och berättarglädje.

Kritikern i mig har dock inga större invändningar mot framställningssättet eller frånvaron av fotnoter, då arbetet främst skall tjäna den icke insatte läsarens behov av kunskap om Wadman eller 1810–20- och 30-talens Göteborg. Besvärligare blir det emellertid när författaren skall försöka besvara frågan hur vi skall förstå Wadman, hur vi skall värdera hans diktargärning. Möjligen beror det inte på författaren utan snarare på Wadman själv.

Men låt oss först och främst kort karaktärisera JA Wadman. Han föddes 1777 på Drottningkärr utanför Karlskrona som son till predikanten och sedermera kyrkoheden Nils Adolf Wadman och modern Hedvig Sophia. Vid femton års ålder började han studera i Lund (fem terminer) och sedan i Åbo i tre år. Efter studierna vistades han vid häradskrifvarekontor och även som informator i Sverige och Finland. Wadman tog så småningom en filosofie magister, men tydligen oklart i vad. Han hade även visst intresse för naturvetenskapliga studier och för mekanik och uppfinningar. Berg tillskriver Wadmans vän, läkarstuderanden Carl Fredrik Weltsin från lundatiden, en stor betydelse liksom en Tysklandsresa som Wadman skall ha gjort tillsammans med brodern 1804 eller 1805. Då utlandsresorna så småningom blev ett pekuniärt bekymmer lärde sig Wadman dock silhuettklippningskonsten, vilken kom att inbringa en del inkomster. Han förtjänade sitt levebröd som informator och skrivare, bl.a. i Karlskoga och Stockholm. Så småningom anlände

han till Göteborg 1814, där han kom att sysselsätta sig med olika yrken, bl.a. som informator och hästutfodrare. Först 1827 publicerade han sin första bok, *Rakknivens bruk, vård och iståndsättande. Handbok för Mogne och blifvande Män*. Detta verk kom att efterföljas av *J.A. Wadmans samlingar. Lek och alfvar* (1830) och *J.A. Wadmans sednare samlingar. Lek och alfvar* (1835).

Anekdoterna kring Wadman är flerfaldiga, och han skall ha varit sällskapligt uppsluppen och – utfattig. Härav jämförelserna med Bellman. Berg vill dock helst frånskriva jämförelser med Bellman, då Wadman inte nådde upp till den förres diktarkonst eller sociala karaktäristiker. Inte heller diktade han först och främst om Göteborg såsom Bellman gjorde om Stockholm. Wadman var mer nationellt högstämmd i enlighet med den samtida romantiska andan, där han värnade den uråldriga monarkin och äldre värderingar som riskerade att tappa mark i den pågående moderniseringen av det svenska samhället. Vilka värderingar som Wadman skall ha ansetts hotade framgår dock inte riktigt hos Berg, inte heller vilken typ av modernisering som han skall ha ogillat. Industrialismen var fortfarande i sin linda, och några allvarliga försök till konstitutionella förändringar syntes knappast till vad gäller t.ex. riksdagens sammansättning, även om det kungliga enväldets tid var förbi.

Inte heller strävade Wadman efter att skildra den fattigaste delen av befolkningen, bortsett från de s.k. nymferna (glädjeflickor). Snarare var det borgarklassens kvinnor som var föremålet för hans diktarkonst, vilket snarare förstärker intrycket av Wadman som en romantiker än som en socialrealistisk skildrare. Förvisso är flera av hans dikter både uppslupna, retsamma och komiska, men något socialt patos värd namnet tycks inte Wadman vara i stånd till. Inlevelsen och empatin saknas i hans diktning, även om den har andra förtjänster.

Vad som framstår som mest förtjänstfullt i Magnus Bergs arbete är nog de inledande sidorna om det tidiga 1800-talets Göteborg, fångad genom den geografiska och sociala utvecklingen, de olika stadsdelarnas karaktäristik, stadens sociala sammansättning och de olika samhällsklassernas levnadsförhållanden eller nymfernas villkor. Vad som även framstår som en hedervärd insats är den rikliga publiceringen av Wadmans dikter, vilket i och för sig nog är nödvändigt med tanke på hans relativt perifera roll i den svenska litteraturhistorien.

Många läsare av Bergs arbete ställer sig nog ändå frågan hur vi skall värdera Wadman och hans diktarkonst. Någon subtil diktare i Bellmans klass var han uppenbarligen inte, dessutom kom Wadman att verka något senare än Bellman, under romantiken. Han var inte heller någon Göteborgsskildrare i första hand, snarare en skildrare av det svunna fosterlandet. Även om Wadman fått en byst upprest eller gatunamn döpta efter sig kvarstår dock problematiken kring vilken betydelse han haft som diktare, eller varför eftervärlden egentligen behöver ett arbete om denne bohém. Men kanske svaret står att finna i den mystik som Wadman lämnat efter sig, eller inte lämnat efter sig, då källorna kring honom i inte så liten utsträckning är just av anekdotisk karaktär.

Henrik Brissman, Lund

Hantverkslaboratorium. Eva Löfgren (red.). Hantverkslaboratoriet, Mariestad 2011. 283 s., ill. ISBN 978-91-97938-20-4.

Det är hantverkets status och betydelse, främst inom byggande, som står i fokus i antologin *Hantverkslaboratorium*. Hantverkslaboratoriet är ett nationellt centrum för kulturmiljövårdens hantverk och bedriver både utbildning och forskning om hantverk. I uppdraget ligger också att dokumentera och säkra hotade hantverkskunskaper. Ett annat viktigt syfte är att bistå kulturmiljösektorn med kunskap om hantverk. Centrumbildningen hör till Göteborgs universitet, men även Riksantikvarieämbetet har bidragit till utvecklingen av verksamheten som i väsentliga delar är förlagd till Mariestad. I antologin *Hantverkslaboratorium* presenteras verksamhet och projekt som har koppling till Hantverkslaboratoriet. Antologins primära mål kan därmed sägas vara en presentation av centrumet.

Verksamheten på Hantverkslaboratoriet fyller säkerligen en viktig funktion i samhället. Det går inte att förneka att hantverk fortfarande är av betydelse, även om vi nu sägs leva i den digitala eran, ungefär 200 år efter den industriella revolutionen. Händernas arbete omfattar en enorm del av mänskligt skapande, men det är framförallt hantverk inom byggande som står i fokus på Hantverkslaboratoriet. Detta avspeglas tydligt i antologin, vars 21 kapitel alla är intressanta med olika infallsvinklar på hantverk, kulturmiljövård och forskningen kring dessa teman. En avsikt med boken är att visa på det värde och den angelägenhet

frågorna kring dessa ämnen har. Detta är både en styrka och en svaghet, ibland kan det bli lite för mycket av det goda. Antologier är sällan lämpade för sträckläsning. Efter att ha kommit halvvägs i boken, infinner sig en viss lust att utropa: ”Jo tack, vi vet att hantverk med kvalitet är viktigt och bra samt att det är skamligt att man inte haft vett att uppskatta det efter förtjänst, det räcker med argument nu, snälla...”

Önskan att visa på legitimiteten av en verksamhet kan ibland kännas lite överväldigande, kanske särskilt för någon som redan har en positiv inställning till den. Naturligtvis är det samtidigt mycket intressant att få en god inblick i mycket av det spännande arbete som görs med koppling till Hantverkslaboratoriet.

Denna recension kommer huvudsakligen att inrikta sig på helhetsintrycket av antologin och enbart några av de olika enskilda kapitlen kommer att beröras. Många av kapitelförfattarna presenterar intresseväckande forskning och resonemang, vilka hade förtjänat fördjupande diskussioner utifrån sig själva. Förhoppningsvis kan det i andra sammanhang ges möjlighet till en fördjupad analys av dessa.

Antologin är indelad i tre delar: *Hantverk och kulturmiljövård*, *Hantverkslaboratoriet och kulturmiljövården*, *Hantverksdoktoranderna om sin pågående forskning*. Den första delen kan sägas presentera de samhällsbehov som varit bidragande till skapandet av Hantverkslaboratoriet. Detta samhällsbehov har först och främst ansetts vara kulturmiljövården. I den andra delen ges en djupare inblick i olika arbeten och forskningsperspektiv som har bäring på laboratoriets verksamhet. I den sista delen presenterar slutligen hantverksdoktoranderna sin forskning, dvs. en viktig del av de nya forskningsfält som öppnas av Hantverkslaboratoriet.

Hantverk och kulturmiljöarbete har en lång gemensam historia. I förordet till antologin gör Birgitta Johansen och Ola Wetterberg en tillbakablick på kulturmiljövårdens portalfigurer under 1800-talet, Eugène Viollet-le-Duc och John Ruskin. De hade verkligen skilda uppfattningar om restaureringskonst, men båda betonade hantverkets stora betydelse för att uppnå de mål som eftersträvades. Det var således redan under 1800-talet som man började uppmärksamma hantverkets roll för förståelse av historia. Särskilt Ruskin varnade för att hantverket skulle försvinna i industrisamhället. Man skulle kunna säga att Ruskin ytterst ville värna det mänskliga individuella uttrycket i produktionsprocessen, det som gör ett ting eller en

byggnad unik. Industrialiseringen innebar en rationalisering och likriktning, massa framför individ.

Bengt O.H. Johansson ger i sin artikel ”Hantverk och byggenskap i backspeglarna” en intressant historisk bakgrund i synen på hantverk och byggande. Konflikterna som utvecklas mellan specifika traditionella hantverksmetoder och modern rationell effektivitet under 1800-talet och vidare in i 1900-talet lyfts fram. Det användande av äldre hantverksmetoder som användes av många byggnadsarbetare före andra världskriget, betraktades t.ex. som tecken på okunskap av dem som förespråkade det moderna. Om man förenklar Johanssons resonemang skulle man kunna säga att modernismens apostlar strävade efter att byggande skulle bli en fråga om montering istället för hantverk. Det fanns dock även röster som var kritiska mot att hantverk trängdes undan inom byggande och annan produktion. Johansson refererar även han till Ruskin då han citerar dennes bok *Gotikens natur*:

På senare tid hava vi noga studerat och väl utvecklade den civilisationens stora uppfinning som vi kalla arbetets fördelning. Vi nämna blott saken med orätt namn, ty strängt taget är det icke arbetet utan människor som delas. De splittras till blotta bråk av människor, till små fragment och smulor av liv, så att den lilla gnistan intelligens som återstår en man, icke räcker till att göra en knappnål eller en spik, utan uttömmas på att göra en knappnålsudd eller ett spikhuvud. Det är ju en god och önskvärd sak, att många knappnålar dagligen tillverkas, men kunde vi se med vilket kristallstoff deras uddar slipas – stoft av människoande, som måste oändligen förstoras, innan vi förmå att märka, varav det består – då skulle vi tänka, att det kanske ändå inneburit en viss förlust.

Man kan förstå och ha sympati för den övergripande tanke Ruskin ger uttryck för i sitt resonemang. Alienation är något negativt som ofta förknippas med industrialismens massproduktion och den till sin spets drivna arbetsdelningen. Det speciella exemplet med knappnålsproduktion kan dock lika gärna användas som ett argument *för* industrialisering. Knappnålsproduktionen i England utfördes innan industrialiseringens fulla genomslag huvudsakligen av barn och får nog betraktas som ett monotont och tröstlöst arbete. Industrialiseringen har ändå burit med sig en del välsignelser och avsaknaden av handgjorda knappnålar

känns trots allt ganska lätt att bära. De perspektiv som Johansson lyfter fram i sin artikel, bl.a. i relation till arkitekturteoretikern Ruskin och Arts-and-Crafts-formgivaren William Morris, är ändå tankeväckande.

Ruskins och Morris estetik utgjorde en del av en mer övergripande samhällssyn och deras antikvariska ideal utgjorde grund för en vision om en socialistiskt färgad utopi. Vilka vidare fördelar kan vi se med Hantverkslaboratoriet förutom att det kan tjäna som en kunskapsbank åt kulturmiljövården? Kan forskningen tänkas tillföra samhället mer än kunskap? Antologins artiklar är ganska försiktiga när det gäller dessa frågor, egentligen stannar de mest vid en antydning. Möjligen anas ändå i en del texter ideal som kan kännas besläktade med Ruskins och Morris. Gunnar Almevik och Peter Sjömar lyfter i sina respektive artiklar fram hur synen på hantverkskunskap ofta varit präglad av fördomar. Hantverkarens praktiska erfarenhet har i samhället haft en lägre status än den mer teoretiskt vunna kunskapen. Det kan nog ligga mycket i detta och man kan nog tillägga att de fördomar som funnits från visst akademiskt håll även bottnat i osäkerhet inför hantverkets praktik. Både Almevik och Sjömar pekar på betydelsen av att knyta in hantverket i samhället genom att utveckla hantverkskunskapen som vetenskap. Givetvis kan något sådant även bidra till att öka hantverkarens status. För att tala klarspråk – man kan även se ett socialt emancipatoriskt syfte med Hantverkslaboratoriet. Om man för tanken vidare så finns det kanske även en utopisk visionär grund inom den offentliga kulturmiljövården? Visst har det diskuterats en del om kulturarv och ideologiska grunder det senaste decenniet. Det är likaså ofta lätt att kunna raljera över sådana resonemang, utopiska visioner ter sig inte sällan ganska naiva när de kläds i ord. Utopiska föreställningar kan dock dra samhällsutvecklingen i en viss riktning – 1900-talets modernistiska rörelser är ett ganska bra exempel på det. De artiklar som är skrivna av Allan Gunnarsson om landskapsvården och trädgårdens hantverk, Helena Åberg om kunskapsbygge inom träområdet, Anneli Palmsköld om det immateriella kulturarvet och Hans-Erik Hansson om hantverk och kyrkligt kulturarv är alla mycket intressanta. Det som dock saknas i antologin är en artikel som på ett djupare sätt hade vågat tackla en större samhällsvision.

Det är inte särskilt svårt att ur ett pragmatiskt perspektiv förstå att ett akademiskt sammanhang verkligt kan bidra till en höjning av hantverkskunnandets

sociala status. Själv kan jag tycka att det är lite sorgligt att erkännande för de många värden som finns i olika skilda praktiker så ofta skall behöva utgå från akademiska normer. När det gäller den forskning som presenteras i antologin råder det dock ingen tvekan om att Hantverkslaboratoriet arbetar med frågor som har hög relevans både för vetenskap och samhälle. Göran Andersson, Bosse Lagerqvist, Pierre Nestlog, Bo Magnusson, Katarina Saltzman, Leif Jonsson, Lykke Lundberg, Nils-Eric Andersson och Maria Hörnlund visar i sina artiklar på den roll hantverksforskningen och utbildningen spelar för t.ex. landskapsvården, byggnadssektorn och samhällsadministrationen. Nyckande metoder för dokumentation och informationssökande i relation till hantverksforskning presenteras också av en del av dessa författare. En artikel som belyser åtskilliga av dessa skilda aspekter är Gunnar Almeviks artikel om de rekonstruktionsvetenskapliga arbetena vid Södra Råda kyrka i Värmland. De metodologiska och teoretiska ingångarna i detta arbete påminner mycket starkt om de man finner inom den experimentella arkeologin. Genom att försöka göra en rekonstruktion kan man få ny information om tekniska betingelser kring äldre produktion. Detta kan i sin tur bidra till en fördjupad förståelse av kulturhistoriska sammanhang. Tekniken har alltid bidragit till att skapa ett ramverk för samhället och genom experimenterande hantverk kan sådana ramverk undersökas.

Hantverkslaboratoriets doktorander har bedrivit forskning inom ett brett fält relaterat till olika sidor av hantverk: stolpverksforskning, Ulrik Hjort Lassen, kalksten och platsblandat bruk, Jonny Eriksson, förökningsmetoder för örtartade fleråriga växter, Tina Westerlund, färg och hortikulturellt hantverk, Nina Nilsson, skärande handverktyg, Patrik Jarefjäll. När man läser presentationerna av dessa projekt i slutet av antologin så framstår de inte alls som udda i vetenskapligt hänseende. Ämnena är intressanta och det verkar inte finnas några svårare metodologiska hinder av kunskapslogisk karaktär som tornar upp sig. Om detta är hantverksvetenskaplig forskning så skiljer den sig inte nämnvärt från annan vetenskap. *Hantverkslaboratorium* är en skrift som fyller sitt syfte om avsikten varit att bemöta eventuella tvivlare. Efter att ha läst den önskar man nästan att hantverksvetenskap trots allt skulle vara något märkligare och mer utmanande än den framstår i denna antologi.

Björn Magnusson Staaf, Lund

Lilli & Prinsen. 100 år av hemslöjd och textilkonst. Anna Meister (red.). Prins Eugens Waldemarsudde och Carlsson Bokförlag, Stockholm 2012. 160 s., ill. ISBN 978-91-7331-505-0.

Den 6 juni – 16 september 2012 anordnade Prins Eugens Waldemarsudde och Föreningen för Svensk Hemslöjd utställningen *Lilli & Prinsen*. Till utställningen sammanställdes en katalog. Det är den katalogen som ska recenserar här men några ord måste också sägas om hur utställningen placerar sig i såväl den omedelbara samhälleliga som den institutionella historiska kontexten.

Waldemarsuddes utställning *Lilli & Prinsen*, som ingår i det rikstäckande hundraårsfirandet av Svenska Hemslöjdsföreningarnas Riksförbund, lyfter fram hemslöjdsrörelsens etableringstid och ursprungsidéer med Lilli Zickerman och prins Eugen som huvudgestalter.

/.../

Utställningen visar även hur hemslöjdsrörelsens tankegångar från sekelskiftet 1900 har förvaltats och vidareutvecklats i senare tid.

Ett flertal betydande textilkonstnärer presenteras, däribland pionjärerna Märta Måås-Fjetterström och Barbro Nilsson men också de mer samtida Pasi Välimaa och Annika Ekdahl, har hämtat inspiration från Lilli Zickermans gärning, hennes mönster och idéer.

Så skriver Karin Sidén, överintendent på Prins Eugens Waldemarsudde i förordet till katalogen *Lilli & Prinsen*. Liksom utställningen med samma namn utgör den en motvikt till den utställning som anordnades samtidigt på Liljevalchs konsthall.

Utställningen Hemslöjden på Liljevalchs var ett samarbete mellan Liljevalchs, Svenska Hemslöjdsföreningarnas Riksförbund (SHR) och Sveriges hemslöjds konsulenter och firade just att riksförbundet fyllt 100 år. Att – som Prins Eugens Waldemarsudde gjorde – fira detta med en utställning dedicerad till Lilli Zickerman och prins Eugen förefaller i förstone vara en klåfingrig annektering av riksförbundets jubileum. Det ska dock naturligtvis ses som en komplettering. Och som komplement till den beundransvärda satsning att visa upp en folkrörelse, som på Liljevalchs, att försöka låta alla som tycker sig göra hemslöjd få plats. Waldemarsuddes utgångspunkt är att visa individuella pi-

onjärinsatser och historiskt viktiga konstnärliga verk.

Lilli Zickerman grundade år 1899 Föreningen för Svensk Hemslöjd och föreningens beskyddare prins Eugen verkade som föreningens ordförande från starten fram till sin död 1947. Svenska Hemslöjdsföreningarnas Riksförbund (SHR), som bildades 1912, var då bittra konkurrenter till Zickermans förening. Såväl föreningen som förbundet gjorde anspråk på att skapa nationell samling kring hemslöjdens sak, för att skapa och vidmakthålla en marknad för agrart, lokalt producerat hantverk till en växande, rotlös, välbärgad stadsbefolkning.

I katalogen omnämns konkurrensen i förbigående och exemplifieras inte mindre än tre gånger av hur Märta Måås-Fjetterströms konstnärliga gärning tog fart efter att hon avpollletteras ur en av förbundets föreningar. Men att den professionellt utbildade konstnären har haft en starkare ställning i Föreningen för Svensk Hemslöjd även sedan de båda gått samman, låter påskinats på olika sätt. Kanske är själva arbetsfördelningen mellan utställningarna på Liljevalchs respektive Waldemarsudde exempel på detta. Katalogen har undertiteln *100 år av hemslöjd och textilkonst*. Konstnärerna får verkligen ta det utrymme i utställningen som motsvarar denna ambition, däremot ägnas katalogen betydligt högre grad åt Lilli Zickermans ord än de samlade konstnärerna.

Anna Meister är bokens redaktör. Hennes bidrag till antologin därutöver kännetecknas av att hon har gått till källorna. Hon har även redigerat Elisabet Stavenow-Hidemarks artikel om Lilli Zickerman, som alltså är ett reviderat bidrag från en tidigare katalog.

Lilli & Prinsen som utställning och katalog tar i övrigt fasta på hur grundarnas hemslöjdsanda tagits vidare in i samtiden. Denna historieskrivning är också uppdelad på flera olika skribenter som tar hand om olika områden.

Kerstin Wickman, designhistoriker tillika professor emerita från konstfack, om alla de som varit inne i HVs verksamhet, och Marianne Erikson, textilhistoriker och tidigare museiintendent vid Röhsska museet, skriver var sitt kapitel om de konstnärer som enligt Karin Sidén nämner i förordet, har ”hämtat inspiration från Lilli Zickermans gärning, hennes mönster och idéer”. Hur urvalet av konstnärer som omskrivs, i relation till alla som är med på utställningen, gått till framgår inte riktigt. Någon står egentligen bara med namn i registret, inte i själva brödtexten.

Några av de övriga sätt som arvet förvaltas är

exempelvis i universitets- och utbildningsvärlden, vilket beskrivs av Anneli Palmsköld, genom föreningsverksamhet, vilket beskrivs av den mångåriga design- och hemslöjdsskribenten Gunilla Lundahl, genom filantropisk verksamhet, vilket beskrivs av konstnären och skribenten Uuve Snidare. Katalogen är vare sig en produkt av forskning, journalistik eller essäistik, utan snarare lite av varje.

Urvalet av skribenter är symptomatiskt för den bredd av expertis som textilkonst i allmänhet och hemslöjd i synnerhet omges av. Det är en namnkun- nign samling skribenter, museimänniskor, akademiker tillika hemslöjdsaktiva som tar sig an de skilda kompetensområden som hemslöjden omfattar.

Då hemslöjden i Sverige fyllde hundra, år 1999 med anledning av just grundandet av Föreningen för Svensk Hemslöjd, firades det bl.a. med en antologi (Lundahl, red.). En lång rad forskare och hemslöjdsaktiva hade träffats i seminarieform och utmejslat innehållet. I sin recension då efterlyste Anneli Palmsköld en heltäckande bibliografi över svensk hemslöjd (Palmsköld RIG Vol. 84, Nr 3 (2001)). Sedan dess har såväl hemslöjden som forskningen om den utvecklats men ingen heltäckande bibliografi över allt som kan

betecknas hemslöjdverksamhet har åstadkommit. Närmast kommer Palmsköld själv med en skrift om *Begreppet hemslöjd* (2012). I den tas ett brett grepp om hur svensk hemslöjd har beskrivits inom rörelsen och i forskningen. På senare tid har avhandlingar skrivits om hemslöjden i olika ämnen (Hyltén-Cavallius, Lundström, Palmsköld, Rosenqvist). Bara hälften av dessa avhandlingar nämns i Waldemarsuddes katalog. Eventuella skillnader inom hemslöjdens forskningsfält blir därmed – om inte för alltid tystade – så åtminstone för tillfället osynliggjorda. Som exempelvis ett synliggörande av den diskursiva kopplingen mellan kön och makt eller förhandlingar om estetik i gränssnittet mellan inhemsk och internationell slöjd.

I Svenska Hemslöjdsföreningarnas Riksförbund – som var den egentliga 100 årsjubilaren år 2012 – ingår 124 (minst) lokalföreningar. Kvarstår gör historieskrivningen kring konstnärer och formgivare och slöjdare som varit verksamma i dessa. De skriver till viss del själva sin historia och de gör framförallt sina egna efterforskningar i hemslöjdshistorien, men de gör det *genom* slöjden. Genom att *göra* hemslöjd. Inte genom att skriva om den.

Johanna Rosenqvist, Malmö

NOTISER

Biblia pauperum. De fattigas bibel. En rik inspirationskälla för senmedeltiden. Ny edition med faksimil av blocktryck från 1400-talets mitt med svensk översättning- och kommentarer av Christina Sandquist Öberg. Appendix av Pia Bengtsson Melin. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Stockholm 2013. 126 s., ill. ISBN 978-91-7402-410-4.

Biblia pauperum (förkortat BP), de fattigas bibel, utgör en medeltida rikt illustrerad bibelutgåva med valda motiv från Jesu liv, död, uppståndelse och yttersta domen i Nya testamentet i samspel med motiv från Gamla testamentet. Den grundläggande tankegången i den typologiska bibeltolkning som tillämpas är att profetiorna i Gamla testamentet förebådar vad som senare kommer att hända i Nya testamentet. Därför måste sammanhängande gammaltestamentliga och nytestamentliga motiv avbildas på samma bildsida. De latinska texterna går under namnet *lectiones*, som utgör korta liknelser och profetspråk från Gamla testamentet eller utdrag ur Psaltaren. Därtill kommer texter som benämns *versus*, och de består av rimmade minnesverser. BP började sammanställas på 1200-talet, men den stora spridningen kom från och med 1400-talets mitt tack vare den nytillkomna tekniken med blocktryck. Man trycker bilden från ett träblock eller en hel stock.

BP har fått en stor betydelse som förebild för bildframställningar i många senmedeltida kyrkor i mellersta och norra Europa. I Sverige tog kyrkomålaren Albertus Pictor med sina många valv- och väggmålningar i kyrkor i Mälardalen starkt intryck av BP och dess typologiska bibeltolkning. Denna påverkan specialbelyses i ett appendix (s. 115–125) i den här recenserade källutgåvan, och det har författats av konstvetaren Pia Bengtsson Melin.

I föreliggande utgåva av BP har latindocenten Christina Sandquist Öberg transkriberat och nyöversatt dessa svårästa texter till modern svenska. Utgivaren har också redovisat utförliga kommentarer i notform gällande

både språk och innehåll (s. 101–108). Den urkund som använts utgörs av ett 40-bladigt blocktryck som förvaras i Biliothèque nationale de France i Paris. Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien har givit ut denna nyöversättning i sin monografiserie. Denna språk- och bildutgåva är till stor glädje för kulturhistorisk, kyrkohistorisk och kulturvetenskaplig forskning, särskilt med tanke på att latinkunskaperna har avtagit märkbart bland yngre forskare. Medeltidsforskningen måste hållas levande, och det har denna välutförda källutgåva givit vidgade förutsättningar till.

Anders Gustavsson, Oslo/Henån

Konstnärskolonin på Tyresö. Anna Meister m.fl. (red.). Prins Eugens Waldemarsudde, Stockholm 2013. 254 s., rikt illustrerad. ISBN 978-91-86265-12-0.

Utmärkande för 1800-talets konstliv är de många konstnärskolonier som grundades då.

Många av konstnärerna i kolonin i Grez-sur-Loing började återvända till Sverige, bland många andra Carl Larsson; på Skagen fanns en annan känd konstnärskoloni. Nils Kreuger, Karl Nordström och Richard Bergh höll till i Varberg och Gustaf Fjæstad och hans hustru Maja samlade målare och konsthandverkare vid sjön Racken i Värmland. Förebild för konstnärskolonin i Strindbergs *Röda rummet* anses vara den i Sickla.

Prins Eugen tillhörde aldrig någon av de kända svenska konstnärskolonierna, men kände väl till dem. Författaren Helena Nyblom lockade prinsen att komma ut till Tyresö och besöka henne och hennes make, som varit prinsens lärare i Uppsala. Prinsen kom tillsammans med skulptören Teodor Lundberg och han blev mycket förtjust i trakten. Prins Eugen hade långtgående planer på att låta Ferdinand Boberg uppföra ett sommarhus åt sig där, men det visade sig att det skulle bli mycket dyrt. Istället lät han Boberg utgå från sina skisser och uppföra Waldemarsudde.

Under tiden hyrde prinsen Lilla Tyresö av den påv-

lige markisen Claes Lagergren och där tillbringade han somrarna 1894–1912. Årligen bjöds någon eller några av hans konstnärsvänner dit för att vistas i den vackra naturen. Bland de återkommande gästerna fanns Richard Bergh och hans hustru Gerda, Viggo Johansen, som också räknades till Skagenmålarna, och hans hustru Martha, som tillhörde prinsens beundrare.

Konstpolitiskt skilde sig konstnärerna mycket åt, men en som prinsen gärna diskuterade politik med var Richard Bergh, i synnerhet efter den svensk-norska unionens upplösning. Några av målarna var inspirerade av den franska impressionismen, medan andra var emot den. I och med att Richard Bergh dog 1918, och hans hustru Gerda ett år senare, började intresset för att komma ut till Tyresö att avta; då hade konstnärskolonin bestått i närmare 30 år. Så småningom kom den att falla i glömska.

Prins Eugen målade enbart landskap: ”Mina landskap vill jag ju själv befolka, och jag vill att min person skall vara allenarådande där.” Friluftsmåleriet var populärt under 1800-talet och många studerade natur- och molninformationer; prinsen tillhörde dem som avbildade dem vid flera tillfällen och de blev mycket kända, bl.a. *Molnet*.

Som regel arbetade konstnärerna var och en på sitt håll under förmiddagarna, sedan träffades de ute eller inne och diskuterade och kritiserade varandras arbeten.

En del av kvinnorna som ingick i kolonin målade eller skrev även de.

Gunnar G:son Wennerberg kom ofta på besök. Han arbetade mycket med blommotiv, bl.a. inför Stockholmsutställningen 1897, då han arbetade för Gustafsbergs porslinsfabrik. Prinsen lärde sig mycket om blommor och växtlighet av honom.

Prins Eugen var intresserad av nymodigheter och med sin kamera förevigade han ofta naturen, gäster och de fester som förekom. Han skaffade tidigt bil.

Tyresös intressanta historia från forntid till början av 1900-talet behandlas i boken, och Herren till Tyresö, den påvliga markisen Claes Lagergren, får sin intressanta historia berättad. Hans äktenskap med den amerikanska arvtagerska Caroline Russel möjliggjorde köpet av Tyresö slott. Under första världskriget blev hemmet samlingspunkt för många författare och konstnärer, bl.a. Verner von Heidenstam, Georg Pauli, Anders Zorn och prins Eugen.

Boken avslutas med porträtt i ord och bild av prins Eugen, Teodor Lundberg och Ellen Lundberg Nyblom, Oscar Björck, Lennart Nyblom, Gunnar G:son Wennerberg, Richard Bergh, Helena Nyblom samt Viggo och Martha Johansen. Allra sist visas ett urval av prins Eugens Tyresöfotografier.

Margareta Tellenbach, Bjärred